

**ONDERZOEK NAAR SOCIAAL KAPITAAL.
NAAR EEN ATTITUDINALE BENADERING***

Dietlind Stolle

1. INLEIDING

Hoe kunnen we de verschillende prestatieniveaus verklaren van de regionale regeringen in Italië? Hebben de Amerikanen, en de burgers van andere westerse staten geleidelijk hun vertrouwen in elkaar verloren, en, zo ja, wat zijn dan de gevolgen van deze evolutie? Waarom slagen sommige regio's of gemeenschappen er in samen te werken om hun gemeenschappelijke problemen op te lossen, terwijl andere regio's hier niet in slagen? Welke factoren zijn bevorderlijk voor een gestage economische ontwikkeling?

Bij de studie van deze, en andere, bijzonder moeilijke onderzoeksvragen wordt sinds enkele jaren meer en meer gebruik gemaakt van het concept 'sociaal kapitaal'. Vooral sinds de publicatie van Robert D. Putnams boek *Making Democracy Work* (1993a), hebben onderzoekers hun aandacht in toenemende mate gericht op de aanwezigheid van deze maatschappelijke hulpbron, waarvan men veronderstelt dat ze een gunstige invloed heeft zowel op de economische performantie als op het democratisch gehalte van een samenleving. Zo werd het verband onderzocht tussen, aan de ene kant de aanwezigheid van veralgemeend vertrouwen en de vorming van netwerken binnen gemeenschappen, en aan de andere kant het druggebruik binnen een gemeenschap, de criminaliteitscijfers, het voorkomen van tienerzwangerschappen, het succes van scholen en leerlingen, de economische ontwikkeling en de effectiviteit van het overheids-optreden (Case & Katz, 1991; Fukuyama, 1995; Granovetter, 1985; Hagan, Merkens & Boehnke, 1995; Jencks & Peterson, 1991; Kawachi, Kennedy & Lochner, 1997; Knack & Keefer, 1997; Putnam, 1993a; enz.). Sociaal kapitaal wordt daarbij beschouwd als een hulpbron waarover een gemeenschap al dan niet beschikt, en waardoor burgers met elkaar verbonden worden en in staat gesteld worden hun gemeenschappelijke doelstellingen op een meer effectieve wijze te realiseren.

Het wetenschappelijk debat rond sociaal kapitaal kreeg een nieuwe impuls door Putnam's publicatie *Bowling Alone* (1995a), waarin hij stelt dat het sociaal kapitaal binnen de Amerikaanse samenleving de afgelopen decennia stelselmatig gedaald is. Deze stellingname raakte duidelijk een gevoelige snaar bij het Amerikaanse publiek. Volgens Putnam wordt de Amerikaanse samenleving gekenmerkt door een daling van de participatieniveaus, een afname van de bereidheid tot vrijwilligerswerk, een toename van de politieke apathie en een daling van de vertrouwensniveaus. Deze beschrijving sloot perfect aan bij een heersend klimaat van cultuurpessimisme en bezorgdheid over de erosie van maatschappelijke normen. De stelling van Putnam heeft intussen aanleiding gegeven tot een vinnig maatschappelijk debat over de correctheid van zijn diagnose (1). Een aantal auteurs stellen dat Putnam uitgaat van negatieve vooronderstellingen, dat hij te reductionistisch redeneert, overdreven normatief te werk gaat en zich bovendien schuldig maakt aan cirkelredeneringen (zie de kritiek in Berman, 1997; Foley & Edwards, 1997, 1998; Greeley, 1997; Jackman & Miller, 1998; Ladd, 1996; Leman, 1996; Levi, 1996; Portes, 1998; Portes & Landolt, 1996; Pollitt, 1996; Skocpol, 1996; Smith, 1997; Tarrow, 1996).

In dit artikel probeer ik na te gaan in hoeverre het concept 'sociaal kapitaal' het onderwerp kan vormen van een coherente en logische onderzoeksagenda. Nu de internationale onderzoeksgemeenschap reeds meer dan vijf jaar met dit thema bezig is, wordt het tijd enige afstand te nemen en objectief een *status questionis* te maken van het onderzoek rond sociaal kapitaal. Weten we nu reeds meer over de gevolgen van de aanwezigheid van sociaal kapitaal? Bestaat er een consensus over het concept en over de manier waarop we het kunnen meten? Bestaat er enige duidelijkheid over de verschillende causale relaties die we veronderstellen in het hele debat? Of meer algemeen: zorgt de introductie van het concept 'sociaal kapitaal' voor enige vooruitgang in het onderzoek rond politieke cultuur?

In dit artikel zal ik proberen aan te tonen dat het gebruik van het concept sociaal kapitaal inderdaad een waardevolle bijdrage levert aan het sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Meer bepaald ga ik daarbij in op de vraag in hoeverre de theoretische constructies kunnen leiden tot het ontwikkelen van een coherente onderzoeksagenda. Tevens zullen we ingaan op de empirische resultaten van deze onderzoekstraditie, en op de vragen die nog open blijven.

2. HET WERK VAN ROBERT PUTNAM

Het werk van Robert Putnam (Harvard) start vanuit een bijzonder intrigerende onderzoeksvraag. De regionale overheden die in de jaren zeventig in Italië werden opgericht in uitvoering van de Grondwet van 1948, ontvingen op papier allemaal dezelfde bevoegdheden. Toch stelt men vast dat in elk van de twintig Italiaanse regio's deze bevoegdheden op een andere wijze werden aangewend. Putnam kan daardoor beroep doen op een uniek historisch experiment: we beschikken over twintig regionale regeringen, met dezelfde institutionele achtergrondvoorwaarden, maar telkens actief bin-

nen een andere culturele omgeving. Of zoals Putnam het zelf uitdrukt: we hebben telkens te maken met dezelfde plant, maar elke keer in andere potgrond. Putnam gaat na in hoeverre deze regionale regeringen inderdaad performant zijn, en diensten leveren aan hun burgers, en hij stelt daarbij vast dat er heel grote verschillen optreden tussen de twintig bestudeerde regio's. Vervolgens gaat hij na hoe we deze regionale differentiatie kunnen verklaren (2).

Putnam vertrekt vanuit drie mogelijke verklaringen. Ten eerste zou men er van kunnen uitgaan dat de manier waarop de instellingen werden geconcipieerd een verschil zou uitmaken. Dit lijkt een logische redenering omdat we uit ander onderzoek weten dat de structuur van instellingen inderdaad een weerslag heeft op hun performantieniveau en wijze van functioneren. Deze institutionele logica kan echter niet verklaren waarom er zo'n grote verschillen optreden *tussen* de diverse regio's: alle regionale regeringen vertrokken immers vanuit dezelfde bevoegdheden en dezelfde structurele kenmerken. De structurele factor wordt met andere woorden constant gehouden in de twintig regio's die Italië kent (3).

Een tweede mogelijke verklaring is sociaal-economisch van aard. We zien inderdaad een sterk verband tussen het institutionele performantieniveau van een regio en de mate van economische ontwikkeling van het gebied. Dit kan echter slechts een gedeeltelijke verklaring zijn voor de geobserveerde verschillen inzake performantieniveau. Inzake economische ontwikkeling zien we in Italië enkel een tweedeling opduiken, tussen de regio's die het goed doen en de regio's waarvan de economische ontwikkeling enigszins achter blijft. De economische factor alleen kan dus geen verklaring bieden voor de fijnere en meer subtiele verschillen tussen de twintig regio's.

Een derde mogelijke verklaringsgrond betreft de sociaal-culturele verschillen tussen de regio's, en deze bleek in het onderzoek van Putnam de sterkste verklaringskracht te bezitten. Putnam stelde vast dat er een bijzonder sterke correlatie bestaat tussen het performantieniveau van de regionale regering en de mate waarbinnen die regio er sprake is van een burgercultuur. Hoe actiever de burgers binnen het verenigingsleven, hoe beter de regionale overheid functioneert. Deze meting van sociaal kapitaal laat niet alleen toe de 'goede' regio's te onderscheiden van de 'slechte' regio's, maar verklaart ook de verschillen binnen deze twee groepen regio's.

Sociaal kapitaal wordt door Putnam gedefinieerd als de aanwezigheid van normen van wederkerigheid, een sterke mate van veralgemeend vertrouwen (*generalised trust*), en de aanwezigheid van netwerken van maatschappelijk engagement. Door de aanwezigheid van deze horizontale netwerken wordt het gemakkelijker vertrouwen in anderen te ontwikkelen, en daardoor kunnen burgers ook gemakkelijker vormen van samenwerking bereiken. Putnam gaat er van uit dat verenigingen en politieke partijen een belichaming vormen van dergelijke netwerken, waardoor ze deze normen van wederkerigheid en samenwerking niet alleen mogelijk maken maar ook nog versterken. In de meeste regio's van Zuid-Italië zijn deze netwerken echter slechts zwak aanwezig. Het openbare leven verloopt er in verticale, hiërarchische en cliëntelistische verbanden, terwijl er weinig ruimte overblijft voor de horizontale samenwerking tussen vrije en gelijke burgers. In de zuidelijke regio's blijkt politieke participatie vooral een zaak van afhankelijkheids- en cliëntelistische relaties, en niet van een bezorgdheid omtrent het algemeen belang. Zowel de regionale variatie inzake de

aanwezigheid van sociaal kapitaal, als de historische ontwikkeling van deze patronen, bleken de belangrijkste verklarende factor voor het verschil inzake performantieniveau tussen de regio's in Italië.

Putnam gaat er van uit dat deze verschillen reeds zijn ontstaan in de middeleeuwen. Terwijl het zuiden van Italië gebukt ging onder een feodaal bewind met zeer hiërarchische en verticale machtsrelaties, ontstonden in het noorden van Italië de onafhankelijke stadsstaten, waarin horizontale netwerken werden ontwikkeld die zorgden voor economische samenwerking en voor wederzijdse hulp. Deze burgercultuur, die typisch wordt geacht voor Noord-Italië, zette zich door tot in de 19de en de 20ste eeuw. Putnam toont bovendien aan dat er initieel geen verschil bestond tussen de economische ontwikkeling van het zuiden van Italië en het ontwikkelingsniveau van de noordelijke stadsstaten. Hij ondergraaft daardoor het economische verklaringsmodel.

De studie van Putnam heeft bijzonder veel invloed gehad op dit onderzoeksdomein. Laitin (1995) heeft het dan ook over een "stunning breakthrough in political culture research". Er zijn twee hoofdredenen waarom *Making Democracy Work* een dusdanig grote impact heeft gehad. Ten eerste gebruikt Putnam een bijzonder sterk onderzoekszet, en ten tweede brengt hij op innoverende wijze methodologieën en inzichten van verschillende stromingen in de sociologie bij elkaar.

Het regionaliseringsproces in Italië zorgt er voor dat Putnam een unieke onderzoekszet kan ontwikkelen, en in feite kan werken op basis van een quasi-experiment. Hierdoor kan hij niet alleen aantonen dat politieke cultuur inderdaad een belangrijke impact heeft op de performantie van de regionale regeringen, maar kan ook voldoende gegevens verzamelen om de thesissen van het economisch determinisme af te wijzen. Een eerste belangrijke vaststelling daarbij is dat culturele verschillen persistent blijven doorheen de tijd. Verschillen inzake politieke cultuur blijken terug te gaan op een ver verleden. Met andere woorden: het gedrag van de burgers wordt mede bepaald door de overgeërfde interactiestructuren waarmee zij in hun dagelijks leven worden geconfronteerd en door hun ervaringen tijdens de interactie met politieke en overheidsinstellingen. Deze institutionele structuren worden overgedragen van de ene generatie op de andere.

Een tweede vaststelling is dat cultuur inderdaad belangrijk is. Nieuwe instellingen, zoals de nieuwe regionale overheden in Italië, passen zich aan aan de prevalentie van politieke cultuur. Een culturele erfenis van patronage-relaties of van burgerlijk engagement heeft zijn weerslag op deze nieuwe instellingen. Putnam toont dit onder meer aan door de sterke correlatie die er bestaat tussen de mate van burgerlijk engagement in de 19de en de 20ste eeuw, enerzijds, en de huidige performantie van de regionale overheden, anderzijds. Een derde belangrijke vaststelling is dat cultuur belangrijker is dan economie. Het verband tussen politieke cultuur en overheidsperformantie is veel sterker dan het verband tussen economisch ontwikkelingsniveau en overheidsperformantie. Het is juist omwille van het unieke, en bijzonder krachtige onderzoekszet dat Putnam er in slaagt deze drie stellingen op een overtuigende manier kracht bij te zetten.

Het is echter vooral deze tweede stelling, over het belang van politieke cultuur, die het meest kritiek heeft gekregen in het wetenschappelijke debat over *Making Democracy Work*. Putnams conceptualisering van politieke cultuur is innoverend, maar ook enigszins beperkend omdat hij enkel aandacht besteedt aan die culturele kenmer-

ken die verband houden met de mogelijkheid tot samenwerking en het ontwikkelen van veralgemeend vertrouwen (Laitin, 1995). Dat neemt niet weg dat zijn operationalisering van het begrip 'politieke cultuur' bijzonder vruchtbaar is, omdat hij als eerste een aantal kenmerken van politieke cultuur onder ogen schouwt en neemt die kunnen gebruikt worden in een comparatieve onderzoeksopzet.

De tweede factor die het succes van Putnams werk kan verklaren is zijn origineel gebruik van diverse onderzoeksmethoden en theoretische inzichten. Hij maakt gebruik van zowel kwantitatieve methoden, als van historisch onderzoek en speltheoretische inzichten. Deze methoden vullen elkaar, waardoor zijn empirische observaties en theoretische inzichten nog aan kracht winnen. Binnen de sociale wetenschappen hebben we over het algemeen te maken met een scherpe tweedeling tussen culturele verklaringsmodellen en *rational choice*-benaderingen. Putnam slaagt er echter in beiden op overtuigende wijze met elkaar te combineren (4). Hij toont enerzijds aan hoe de politieke en sociale omgevingsfactoren inderdaad prikkels bevatten die op een rationele manier kunnen opgevolgd worden, maar anderzijds gaat hij ook uitvoerig in op de culturele overlevering van deze gedragsnormen door netwerken en door de geaccumuleerde institutionele ervaring van een gemeenschap. Het feit dat men in het noorden van Italië beschikt over horizontaal gestructureerde instellingen, zorgt er voor dat de burgers van die regio de nodige prikkels ontvangen om normen van wederkerigheid te ontwikkelen en om gevoelens van veralgemeend vertrouwen op te bouwen. Vertrouwen en wederkerigheid zullen voor hen over het algemeen lonende strategieën zijn. In de zuidelijke regio's, daarentegen, zorgt het verticale karakter van de instellingen er voor dat burgers voortdurend de boodschap krijgen dat vertrouwen en wederkerigheid niet zullen beloond worden, en de burgers hebben deze boodschap ook duidelijk begrepen. Het voorkomen van attitudes als vertrouwen en wederkerigheid berust dus op een rationele reactie op de prikkels die worden gegeven door het vigerende karakter van de instellingen, en juist deze koppeling tussen attitudes en institutionele context laat ons toe het te hebben over 'politieke cultuur'. Politieke cultuur varieert van regio tot regio, van land tot land, afhankelijk van het karakter van de vigerende instellingen. Deze combinatie van zowel institutionele determinanten als van culturele waarden vormt de eerste stap naar een synthese van de *rational choice*- en de meer culturele benaderingen.

3. DE OPBOUW EN METING VAN SOCIAAL KAPITAAL

Binnen het werk van Putnam wordt sociaal kapitaal dus in eerste instantie gezien als het voorkomen van de wijd verspreide verwachting dat andere burgers normen van wederkerigheid zullen huldigen. Met andere woorden, in een groep, dorp, regio of land waar deze vorm van sociaal kapitaal aanwezig is, zullen ook nutsmaximaliserende actoren overgaan tot samenwerking, omdat ze redelijkerwijze kunnen verwachten dat dit de meest lonende strategie zal zijn. Samenwerking, vertrouwen en wederkerigheid zijn immers dermate veralgemeend in dergelijke gemeenschappen, dat ze

determinerend zijn voor de beslissingen die de burgers nemen in hun dagelijks leven. Putnams benadering hecht dus heel veel belang (en dit in tegenstelling tot andere sociaal kapitaal-benaderingen) aan het veralgemeende karakter van deze normen van wederkerigheid en vertrouwen.

Als de leden van een groep, of de burgers van een gemeenschap, sociaal kapitaal hebben opgebouwd, in de betekenis van vormen van sociale interactie, gedeelde normen, en een veralgemeend vertrouwen binnen de gemeenschap, dan zullen deze hulpbronnen hen toelaten hun conflicten op een eenvoudiger en vreedzamer wijze op te lossen. De aanwezigheid van sociaal kapitaal kan aangewend worden in een verscheidenheid van vormen van collectief handelen, zoals het opzetten van buurtprojecten, informele dagelijkse uitwisseling, vrijwilligerswerk of voor het overbrengen van eisen en verwachtingen naar het politiek systeem. We kunnen stellen dat het veralgemeend vertrouwen geïnstitutionaliseerd wordt, als de prikkels die worden gegeven door de instellingen dusdanig gestructureerd zijn dat zij steeds leiden tot de conclusie dat samenwerking en vertrouwen inderdaad de meest lonende strategieën zullen zijn.

Anderzijds stelt deze benadering dat in de gemeenschappen en regio's waar wantrouwen overheerst, de burgers het veel moeilijker zullen hebben om tot collectief handelen te komen. Dit zou dan ook een weerslag moeten hebben op bijvoorbeeld de economische performantie van deze regio, op het voorkomen van criminaliteit of op het handelen van de lokale overheden. In dergelijke regio's met lage vertrouwensniveaus is het perfect denkbaar dat de instellingen juist het ontwikkelen van vertrouwen en wederkerigheid zullen ontmoedigen. Dergelijke instellingen zullen de boodschap uitzenden dat wantrouwen, argwaan en overloperij de meest lonende strategieën zullen zijn.

Als we deze logica volgen, komen we tot de vaststelling dat veralgemeend vertrouwen een van de belangrijkste indicatoren zal vormen voor de aanwezigheid van sociaal kapitaal. De notie van veralgemeend vertrouwen weerspiegelt de mate waarin de burgers potentieel bereid zijn met anderen samen te werken, of te participeren in collectieve projecten. Als deze vorm van vertrouwen er in slaagt maatschappelijke tegenstellingen te overbruggen, of zelfs samenwerking mogelijk maakt met groepen die zichzelf in een dusdanige positie bevinden dat ze weinig redenen hebben om vormen van vertrouwen te ontwikkelen, kan men dit veralgemeende vertrouwen beschouwen als een faciliterende factor voor het opbouwen van breed gedragen maatschappelijke projecten. Hieruit volgt dat sociaal kapitaal een hulpbron is waarvan *alle* leden van een gemeenschap profiteren, ongeacht of ze nu zelf bijdragen aan de vorming van sociaal kapitaal of niet. Auteurs als Portes en Landolt (1996) stellen dat de notie van sociaal kapitaal daardoor ook zijn schaduwzijden heeft. Zij hebben het bijvoorbeeld over vertrouwen binnen groepen of families, of binnen gesloten en dichte netwerken, waarbinnen hoge conformiteitseisen worden gesteld aan de leden, en waarbij buitenstaanders systematisch worden uitgesloten. De notie van veralgemeen vertrouwen peilt echter niet naar deze vormen van specifiek, context-gebonden vertrouwen, maar peilt eerder naar een zeer open vorm van vertrouwen, die zich uitstrekt tot alle leden van een bepaalde gemeenschap.

De vraag is echter of het mogelijk is te meten in hoeverre dit vertrouwen inderdaad 'algemeen' is, en tot welke bevolkingsgroepen het zich uitstrekt. In de meeste bevol-

kingsonderzoeken wordt 'veralgemeend vertrouwen' gemeten met de vraag of mensen 'in het algemeen' kunnen vertrouwd worden, of dat men beter steeds op zijn hoede is. Uit het antwoord op deze vraag kan men echter niet afleiden of de respondent het dan specifiek heeft over *alle* burgers van zijn land of gemeenschap, dan wel of hij verwijst naar specifieke bevolkingsgroepen, en daardoor anderen uitsluit. Het is best mogelijk dat de respondenten het over heel andere referentiekringen hebben als ze antwoorden op deze vraag naar het veralgemeend vertrouwen. Het kan dan zowel gaan om de burgers van hun eigen lokale gemeenschap, als om de burgers van het gehele land, afhankelijk van de ervaringshorizon van de betrokken respondent (5). Als men de notie van veralgemeend vertrouwen wil operationaliseren in bevolkingsonderzoek, zal men dus niet kunnen volstaan met het opnemen van de vraag over 'mensen in het algemeen', zoals die meestal wordt gebruikt, maar zal men deze vraag moeten aanvullen met andere vragen die peilen naar de mate waarin specifieke bevolkingsgroepen al dan niet worden vertrouwd, of welke referentiegroep de respondent hierbij specifiek voor ogen heeft (6). Kortom, hoezeer de notie van veralgemeend vertrouwen op theoretisch vlak ook aantrekkelijk lijkt, toch moeten we er ons van bewust zijn dat de operationalisering van dit begrip in de praktijk bijzonder moeilijk zal verlopen.

We beschikken echter ook over andere indicatoren voor het meten van de aanwezigheid van sociaal kapitaal, indicatoren die iets minder problemen stellen op het vlak van operationalisering. Gedragsindicatoren stellen wat dit betreft minder meetproblemen dan attitudinale indicatoren. Zo zouden we bijvoorbeeld kunnen nagaan of in een bepaalde buurt mensen op informele wijze een oogje in het zeil houden voor de kinderen van hun burens. Dergelijke gedragsindicatoren zijn allicht moeilijk te verzamelen, maar vormen in principe een zeer goede benadering van het begrip sociaal kapitaal. De attitudeschalen verwijzen immers enkel naar een potentiële bereidheid tot samenwerking met andere leden van de gemeenschap, terwijl deze gedragsindicatoren ons inlichten over het reële voorkomen van deze vormen van samenwerking. In het algemeen stellen we echter vast dat er een sterke correlatie bestaat tussen de bereidheid tot samenwerking en het reële voorkomen ervan (Rotter, 1971; Orbell & Dawes, 1991).

Als Putnam het heeft over sociaal kapitaal, zowel in de Italiaanse als in de Amerikaanse context, dan heeft hij het vooral over deze veralgemening van normen en attitudes die leiden tot samenwerking binnen een gemeenschap. Zijn pogingen om de aanwezigheid van sociaal kapitaal te meten, peilen in eerste instantie naar deze bereidheid tot samenwerking. Het meten van de mate van krantenlezen, van lidmaatschap in vrijwillige organisaties of de deelname aan referenda en verkiezingen, is geen doel op zich, maar dient beschouwd te worden als een benadering van de mate waarin de burgers van de Italiaanse regio's bereid zijn samen te werken met anderen voor het bereiken van gemeenschappelijke doelstellingen. Omwille van het feit dat we voor Italië niet beschikken over directe metingen van de vertrouwens- en wederkerigheidsniveaus van de bevolking, moest Putnam wel een beroep doen op zo benaderend mogelijke metingen voor de drie elementen van zijn sociaal kapitaal-begrip, namelijk vertrouwen, wederkerigheid en netwerkvorming. Het gebruik van benaderende variabelen is uiteraard zeer legitiem binnen de sociale wetenschappen, maar dit neemt niet weg dat de veronderstelling dat sociaal kapitaal sterk verbonden is met verscheidene vormen van politieke participatie inderdaad nader dient onderzocht te

worden. In zijn latere werk over de Verenigde Staten gooit Putnam zijn netten verder uit, en gebruikt hij ook gegevens over culturele en attitudinale componenten als vertrouwen, en ook meer structurele componenten, zoals diverse vormen van maatschappelijke interactie.

Deze uitbreiding van het aantal indicatoren voor het voorkomen van sociaal kapitaal, roept twee vragen op. Ten eerste is er het risico dat sociaal kapitaal een alomvattend concept wordt, waarbinnen het niet meer mogelijk is oorzaak en gevolg van elkaar te scheiden. Zo wijzen sommige auteurs er op (Portes, 1998; Paxton, 1999) dat het deelnemen aan referenda, dat door Putnam wordt beschouwd als een onderdeel van het te meten sociaal kapitaal-complex, eerder moet worden beschouwd als juist een gevolg van de aanwezigheid van sociaal kapitaal (7).

Een tweede punt van kritiek is dat Putnam tot dusver vooral de structurele aspecten van sociaal kapitaal heeft onderzocht. Voor wat betreft zijn onderzoek naar de Verenigde Staten gaat het dan bijvoorbeeld om vormen van sociale interactie of het lidmaatschap van verenigingen. Deze keuze lijkt vooral ingegeven door methodologische overwegingen: dergelijke gegevens zijn relatief eenvoudig en betrouwbaar te genereren. Het gebruik van dergelijke indicatoren leidt echter tot een heel nieuwe onderzoeksvraag, namelijk over de mate van samenhang tussen de culturele en de structurele elementen van het sociaal kapitaal-begrip: vormt een meting van de structurele elementen ook een betrouwbare indicator voor de culturele componenten? Als we vooral geïnteresseerd zijn in die vormen van sociaal kapitaal, waar niet alleen kleine, wel omschreven groepen van beter worden, maar wel de samenleving in haar geheel, dan moeten we ons de vraag stellen of alle vormen van sociale interactie tot dit gewenste resultaat leiden, of enkel bepaalde vormen. Het theoretisch kader van Putnam levert inderdaad een aantal beoordelingscriteria aan de hand waarvan we kunnen nagaan welke vormen van interactie vooral bevorderlijk zijn voor de creatie van veralgemeend vertrouwen. De horizontale interactievormen die we typisch terugvinden binnen vrijwillige verenigingen, bijvoorbeeld, lijken op het eerste gezicht het meest geschikt om deze vorm van sociaal kapitaal te genereren. De kenmerken van de netwerken waarbinnen de interactie plaatsvindt, hebben dus wel degelijk hun belang voor het soort vertrouwen dat op die manier ontwikkeld wordt. Binnen de theoretische literatuur zien we echter dat niet alle auteurs even veel belang hechten aan de notie van veralgemeend vertrouwen, en in de volgende paragraaf gaan we nader in op deze discussie.

4. NETWERKEN OF HOUDINGEN? DE WORTELS VAN HET SOCIAAL-KAPITAAL-CONCEPT

Het benadrukken van de rol van veralgemeend vertrouwen en van het voorkomen van normen van wederkerigheid in de benadering van Putnam staat enigszins in contrast met de opvattingen van James Coleman, die een belangrijke bijdrage heeft geleverd tot de vorming van het sociaal kapitaal-concept. Toch zijn beide benaderingen niet

onverzoenbaar. Een aantal critici van Putnam stellen inderdaad dat de veralgemeende normen waar hij zo sterk op focust heel afhankelijk zijn van de context, waardoor ze moeilijk kunnen gebruikt worden voor comparatief onderzoek (Foley & Edwards, 1999). Zij, en andere critici stellen dat we geen algemene definitie van sociaal kapitaal kunnen ontwikkelen, maar dat de kenmerken van sociaal kapitaal noodzakelijkerwijs contextgebonden zullen zijn (Lin, 1999).

Deze critici pleiten eerder voor een netwerk-georiënteerde benadering van het concept sociaal kapitaal, waarbij sociaal kapitaal wordt gedefinieerd als de aanwezigheid van allerlei interactievormen en netwerken die een positieve weerslag hebben op de uiteindelijke mogelijkheid tot het realiseren van collectief handelen. Daarbij wordt het begrip 'netwerk' bijzonder breed ingevuld, en het kan daarbij zowel gaan om familie-relaties als om schoolprestaties, het aantal kinderen binnen een huishouden, of zelfs informele vormen van interactie (Hagan, Merkens & Boehnke, 1995; Wilson & Musick, 1997). Beide benaderingen van het sociaal kapitaal-concept delen een aantal gemeenschappelijke oriëntaties, onder meer de nadruk die wordt gelegd op het belang van netwerken voor het genereren van mogelijkheden tot collectief handelen. Het verschil tussen de netwerk-benadering en de attitudinale benadering is echter dat de netwerk-benaderingen over het algemeen weinig belangstelling hebben voor de relatie met de politieke cultuur. Het zal inderdaad zo zijn dat de meeste vormen van sociale interactie diverse gevolgen hebben voor de individuen en de groepen die er aan deelnemen, en het is inderdaad een belangrijke onderzoeksvraag te weten wat de gevolgen zijn van deze vormen van interactie, en welke groepen er van uitgesloten worden. Er is echter een fundamenteel verschil met de attitudinale benadering, die een stap verder zet en zich de vraag stelt welke kenmerken van een netwerk bevorderlijk zijn voor de vorming van veralgemeend vertrouwen. Niet alleen de netwerkleden genieten van deze vorm van veralgemeend vertrouwen, maar wel heel de samenleving waarbinnen dat netwerk actief is. De attitudinale benadering beperkt zich dus tot die vormen van interactie waarvan men kan vermoeden dat ze een positief effect hebben voor de samenleving in haar geheel (8). We kunnen dan ook spreken van een zekere tweedeling, waarbij de onderzoekers die vooral aandacht besteden aan de rol van netwerken zich vooral zullen laten inspireren door de benadering van Coleman, terwijl de onderzoekers die de aandacht richten op de rol van normen en waarden, zich vooral zullen laten inspireren door het werk van Putnam.

Coleman was inderdaad een van de eerste auteurs die het begrip sociaal kapitaal op een stelselmatige manier heeft uitgewerkt. De bedoeling van Coleman was daarbij de maatschappelijke structuur binnen te brengen in het *rational choice*-paradigma, dat volgens hem te zeer uitging van extreem individualistische premissen (Coleman, 1988: s95). Volgens Coleman komt sociaal kapitaal voor in "the structure of relations between persons and among persons, and it is lodged neither in individuals nor in physical implements of production" (Coleman, 1990: 302). Toch ziet hij deze sociaal-structurele kenmerken in eerste instantie als een belangrijke verworvenheid of capaciteit voor het betrokken individu. Coleman gaat er van uit dat sociaal kapitaal kan voorkomen in verschillende groepen en entiteiten, die echter allemaal twee kenmerken gemeenschappelijk hebben: "they all consist of some aspect of social structures and they facilitate certain actions of actors..." (Coleman, 1988: s98ff.). Coleman illustreert deze 'relationele structuren' die bevorderlijk zijn voor de genese van sociaal

kapitaal, bijvoorbeeld met het verhaal van een vrouw die zes kinderen heeft, en die, samen met haar echtgenoot, verhuisd is van een voorstad van Detroit naar Jeruzalem. Een van de redenen voor de verhuis is dat zij niet langer het gevoel had dat haar kinderen veilig konden spelen in Detroit. Deze vrouw vond dat kinderen veiliger konden opgroeien in Jeruzalem. De verschillen tussen Detroit en Jeruzalem hebben volgens Coleman alles te maken met de aanwezigheid van sociaal kapitaal. In Jeruzalem zullen volwassenen zich spontaan bekommeren over kinderen die buiten spelen zonder ouderlijke begeleiding. Een dergelijke gedragsnorm bestaat niet in Detroit. Als hij dit voorbeeld geeft, ziet Coleman duidelijk het bestaan van maatschappelijke normen als een bron van sociaal kapitaal. In zijn theoretisch werk richt hij echter de aandacht vooral op de sociale relaties die een bron kunnen zijn van sociaal kapitaal. Meer bepaald heeft hij het dan over:

- verplichtingen en verwachtingen,
- informatiekanalen (bijvoorbeeld netwerken van vrienden, waardoor het individu nuttige informatie ontvangt),
- normen en effectieve sanctioneringsmogelijkheden (bijvoorbeeld normen omtrent schoolprestaties, of sancties tegen criminaliteit),
- gezagsrelaties (de concentratie van macht bij één persoon kan een afdoende remedie zijn tegen free rider-gedrag),
- sociale organisaties en hun gevolgen (een oudervereniging kan zowel directe als indirecte gevolgen hebben).

Het belangrijkste verschil tussen Coleman en Putnam is dat Coleman een veel bredere, en daardoor minder scherp omliggende conceptualisering van het begrip sociaal kapitaal gebruikt. Omwille van het feit dat Putnam sociaal kapitaal op een meer omschreven wijze definieert, namelijk door het benadrukken van de aanwezigheid van algemeen aanvaarde normen van vertrouwen en wederkerigheid, leent zijn benadering zich eerder tot operationalisering. De benadering van Coleman, daarentegen, is in sterkere mate contextspecifiek en leent zich daardoor minder tot veralgemeningen of tot empirisch onderzoek.

Een ander belangrijk verschilpunt is dat voor Coleman sociaal kapitaal vooral moet begrepen worden als een kenmerk van individuen, en als een hulpbron waartoe zij toegang hebben. Bij Putnam daarentegen, is het de gemeenschap in haar geheel die baat heeft bij de aanwezigheid van sociaal kapitaal (Lin, 1999; Paxton, 1999; Portes, 1998). Het is mijn stelling dat de verschillen tussen Putnam en Coleman niet zozeer te maken hebben met concepten of definities, maar vooral hun oorsprong vinden in hun verschillende benadering van de afhankelijke variabelen. In zijn empirisch onderzoek kijkt Coleman bijvoorbeeld naar de invloed van sociaal kapitaal binnen het gezin of binnen de school op de individuele prestaties van schoolkinderen. Voor Coleman is sociaal kapitaal dus in eerste instantie een hulpbron die ter beschikking staat van het individu. Hij volgt hiermee de lijn van Loury (1977) die als een van de eerste auteurs het concept sociaal kapitaal heeft gebruikt, maar dan specifiek als een individuele hulpbron. Ook Granovetter (1973) had in dit verband reeds gewezen op het belang van persoonlijke netwerken en de toegang tot informatiekanalen voor het bepalen van de carrièrekansen van een persoon. Coleman verwijst ook naar de manier waarop Pierre Bourdieu het concept gebruikt, maar hij gaat hier niet verder op in. Bourdieu onderscheidt drie vormen van kapitaal (economisch, cultureel en sociaal),

en telkens gaat het daarbij om een hulpbron die al dan niet ter beschikking staat van een individu. Bourdieu stelt letterlijk dat een actor al dan niet sociaal kapitaal kan 'bezitten', en hij definieert de term als de "sum of the resources, ...that accrue to an individual or a group by virtue of possessing a durable network of more or less institutionalized relationships of mutual acquaintance and recognition" (Bourdieu, 1992: 119). Nog steeds binnen deze onderzoekstraditie tonen Lin (1988) en De Graaf en Flap (1988) aan dat de toegang tot informele netwerken een gunstige invloed heeft op de arbeidsmobiliteit van actoren. Telkens gaat het er dus om dat het individu voordelen haalt uit de directe of indirecte participatie aan netwerken. Daarbij kan men er niet van uitgaan dat deze individuele voordelen uiteindelijk ook leiden tot voordelen voor de samenleving in het algemeen (zie Paxton, 1999: 96ff).

Ook Putnam behandelt de rol van netwerken, maar het verschil is dat zijn afhankelijke variabele zich niet situeert op het individuele niveau, maar wel op een regionaal niveau, in dit geval de performantie van de Italiaanse regionale instellingen. Het belangrijkste verschil tussen beide benaderingen ligt dus in hetgeen men wenst te verklaren, minder in een andere conceptualisering van het begrip sociaal kapitaal. Toch mag het duidelijk zijn dat Putnam zich niet wenst te richten op de relatie die men heeft met bijvoorbeeld een specifieke buur, met wie men afspraken heeft over wie er op de kinderen past. Voor de betrokken personen kan deze relatie inderdaad beschouwd worden als een vorm van sociaal kapitaal (Foley & Edwards, 1999). Putnam besteedt echter nauwelijks aandacht aan dergelijke individuele arrangementen. Wat hem interesseert is de mate van veralgemening van deze normen: is het in principe mogelijk om met *alle* burens tot dergelijke vormen van samenwerking te komen? De bereidheid tot samenwerking moet dus niet alleen wijd verspreid zijn, de actoren moeten ook weten dat deze waarden door iedereen gedeeld worden, waardoor ze er min of meer vanzelfsprekend kunnen van uitgaan dat mensen in de omgeving ook zullen passen op de kinderen van hun burens. Sociaal kapitaal is dus een eigenschap van de collectiviteit, maar dat belet niet dat we, vanuit methodologisch oogpunt, wel in staat zijn de aanwezigheid van sociaal kapitaal te meten op individueel niveau, bijvoorbeeld door middel van een bevolkingsonderzoek.

Al deze verschillpunten mogen ons echter niet uit het oog doen verliezen dat er ook sterke gelijkenissen bestaan tussen de benaderingen van Coleman en Putnam. Putnam concentreert zich vooral op het voorkomen van verplichtingen en verwachtingen, twee aspecten van sociale relaties die ook door Coleman worden genoemd. Coleman stelt dat deze verplichtingen en verwachtingen afhankelijk zijn van twee elementen: de 'trustworthiness of the social environment,' waaruit men de zekerheid kan putten dat verplichtingen inderdaad voldaan zullen worden, en anderzijds 'the actual extent of obligations held' (Coleman, 1990: 306ff). Volgens Coleman vertonen sociale structuren verschillen op allebei deze elementen. Actoren binnen deze structuren, daarentegen, kunnen enkel variëren met betrekking tot de 'hoeveelheid' uitstaande verplichtingen en verwachtingen. Ook Putnam richt de aandacht vooral op de rol van deze twee elementen binnen sociale structuren, die hij ziet als het sociaal kapitaal dat ter beschikking staat van een gemeenschap. Hij integreert dan wel normen in zijn definiëring van het concept, maar hij beperkt zich daarbij tot het voorkomen van

normen van wederkerigheid, die juist een rol spelen bij de uitwisseling van verwachtingen en verplichtingen tussen de leden van een gemeenschap of netwerk.

We kunnen dan ook besluiten dat er op conceptueel vlak geen onoverkoombare verschillen bestaan tussen beide benaderingen, maar dat er wel grote verschillen bestaan met betrekking tot hetgeen men wenst te verklaren. Netwerkbenaderingen richten zich daarbij vooral op het individuele niveau, terwijl de attitudinale benadering zich, omwille van het belang van de veralgemening van normen en waarden, vooral zal richten op het collectieve niveau. Beide benaderingen van het fenomeen sociaal kapitaal gaan echter terug op dezelfde conceptuele wortels van het begrip, en ze richten op dezelfde manier de aandacht op de rol van netwerken en normen.

5. DE IMPLICATIES VAN DE SOCIAAL KAPITAAL-BENADERING

5.1. Een onderzoeksagenda

In deze paragraaf gaan we na welke gevolgen de theoretische formulering van het concept sociaal kapitaal heeft voor de uitwerking van een concrete onderzoeksagenda rond dit thema. Hieraan koppelen we ook een overzicht van wat er tot dusverre reeds gerealiseerd werd op het vlak van het onderzoek rond sociaal kapitaal.

In Figuur 1 worden de belangrijkste onderzoeksvragen in verband met sociaal kapitaal schematisch samengebracht. Een aantal van deze onderzoeksterreinen werden reeds uitvoerig bestreken de afgelopen jaren, terwijl andere gebieden nog onontgonnen blijven. Ik stel eerst kort deze drie onderzoeksvragen voor, alvorens ze vervolgens nader uit te werken.

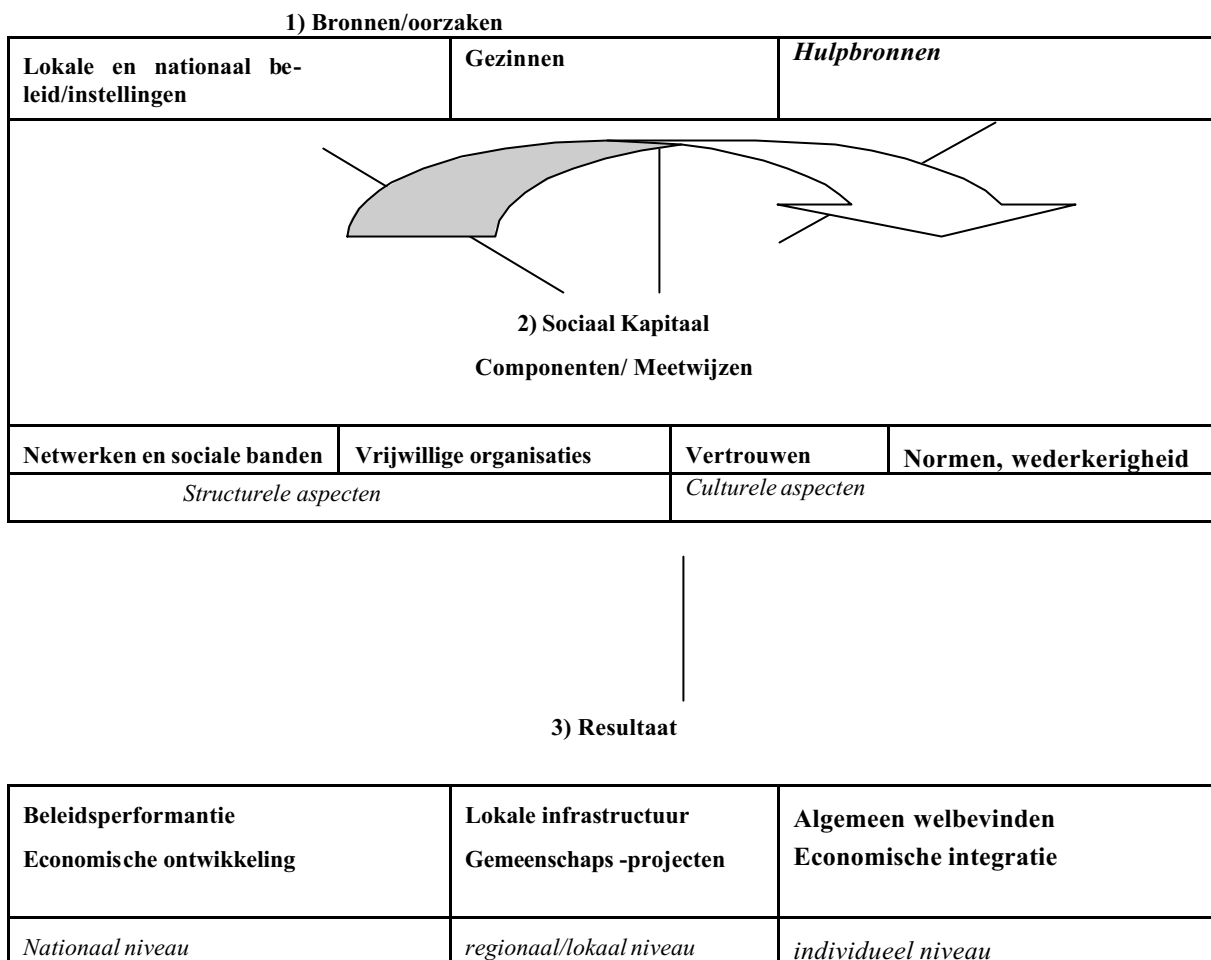
De belangrijkste vraag lijkt me: 1) Hoe, en onder welke omstandigheden kunnen normen van wederkerigheid, vertrouwen en samenwerking worden veralgemeend, en daardoor geïnstitutionaliseerd binnen een samenleving? Met andere woorden: hoe wordt sociaal kapitaal gegenereerd, welke factoren zijn bevorderlijk (of juist niet) voor de ontwikkeling van sociaal kapitaal?

2) Hoe kunnen we een onderscheid maken tussen de verschillende componenten en meetwijzen van sociaal kapitaal, waarbij we een onderscheid kunnen maken tussen de culturele en de structurele componenten? Meer bepaald moeten we de relatie tussen deze verschillende componenten kunnen nagaan, om op die manier te weten te komen welke vormen van maatschappelijke interactie het vruchtbaarst zijn voor de veralgemening van de normen van wederkerigheid en vertrouwen.

3) Ten slotte dienen we ook te onderzoeken wat de gevolgen zijn van de veralgemening van deze normen en waarden, dan wel van het eventueel gebrek van veralgemening.

Als we deze onderzoeksagenda rond het thema sociaal kapitaal volgen, impliceert dit dat onderzoekers het fenomeen vanuit verschillende hoeken zullen moeten benaderen. We moeten eerst bestuderen welke componenten van sociaal nu precies belangrijk zijn, en waarom. Ook moeten we beter weten hoe sociaal kapitaal juist gegenereerd wordt, en pas dan kunnen we de vraag beantwoorden of er al dan niet een afname is van de hoeveelheid sociaal kapitaal binnen onze samenleving, een vraag die tot dusverre het debat lijkt te overheersen. Het is weinig zinvol allerlei veronderstellingen te maken op basis van gegevens over lidmaatschap van verenigingen of op basis van het verloop van andere vormen van maatschappelijke interactie, zolang we niet weten welke vormen van interactie of participatie inderdaad een bijdrage leveren aan de vorming van sociaal kapitaal. Het lijkt daarom aangewezen eerst deze causale relatie nader te bestuderen, vooraleer we ons inlaten met debatten over de groei, dan wel de daling van de hoeveelheid sociaal kapitaal (zie voor dit debat onder meer Kohut, 1997; Ladd, 1996; Leman, 1996; Pollitt, 1996; Putnam, 1995a; Wuthnow, 1997; Hall, 1999; Rothstein, te verschijnen).

Figuur 1: Sociaal Kapitaal: Onderzoeksagenda

5.2. De bronnen van sociaal kapitaal

Een eerste belangrijke onderzoeksvraag peilt dus naar de manier waarop sociaal kapitaal gegenereerd wordt. Hoe worden normen van wederkerigheid en vertrouwen veralgemeend en geïnstitutionaliseerd? Het gaat hier om een van de meest verwaarloosde deelterreinen binnen de sociaal kapitaal-onderzoekstraditie, en we beschikken wat dit betreft over niet veel meer dan enkele hypothesen, die stuk voor stuk nog nader onderzocht en getest moeten worden. De literatuur over sociaal kapitaal suggereert dat lokale, regionale en nationale patronen van sociaal kapitaal worden gevormd door, en zijn vastgelegd door soms eeuwenoude historische ontwikkelingen (Putnam, 1993a; Fukuyama, 1995; een eerste formulering hiervan vinden we in Banfield,

1956). Zo traceert Putnam de verschillen tussen Zuid- en Noord-Italië naar hun verschillende ontwikkeling tijdens de middeleeuwen. Het zuiden van Italië werd toen overheerst door de Normandiërs, en binnen de door hen beheerste verticale hiërarchie kon de middenklasse nauwelijks tot ontwikkeling komen. De steden van Noord-Italië, daarentegen, ontwikkelden in dezelfde periode een vorm van zelfbeheer, waarin de nadruk lag op economische samenwerking en wederzijdse hulp. Putnam stelt dat deze historische omstandigheden hebben geleid tot een vertrouwenscultuur in Noord-Italië en tot een klimaat van wantrouwen in het zuiden van het land. Beide culturen werden over de eeuwen heen verdergezet, veralgemeend en geïnstitutionaliseerd (Putnam, 1993a: 122ff). Uit deze historische analyse van Putnam volgt dat de huidige niveaus van sociaal kapitaal een eeuwenlange ontwikkelingsgeschiedenis kennen, en dus ook niet zo vlug voor verandering vatbaar zijn. Een van de voorzitters van de minder 'civieke' regio's in het zuiden had het dan ook over een weinig opwekkende boodschap: het lot van zijn regio was blijkbaar reeds eeuwen geleden voor eens en altijd vastgelegd (Putnam, 1993a: 183).

Putnams argumentatie laat dus weinig ruimte voor het optreden van korte termijn-effecten op de hoeveelheid sociaal kapitaal binnen een gemeenschap. Toch legt zijn benadering de basis voor een erkennen van het belang van politieke verklaringmodellen. Blijkbaar is het inderdaad zo dat instellingen aan de burgers de boodschap kunnen overbrengen dat samenwerken lonend is, of juist niet. De vraag wordt dan echter welk soort instellingen welke boodschap overbrengt. Als het Normandische koninkrijk en de stadsstaten inderdaad zo'n gigantische impact hadden op de mentaliteiten, welke lessen kunnen we dan hieruit trekken voor de structuur van de huidige overheidsinstellingen? Wat kunnen overheden doen om de vorming van sociaal kapitaal te bevorderen of juist te verhinderen? Welke rol spelen andere instellingen, zoals bijvoorbeeld familie, bij de ontwikkeling van veralgemeende normen en houdingen?

Als we de literatuur overlopen, zien we verschillende verklaringmodellen voor het ontstaan van hoge of lage vertrouwensniveaus binnen een gemeenschap. Het gaat dan onder meer om de rol van vrijwillige verenigingen, gezinnen, en de ervaring met regionale of nationale instellingen. In deze paragraaf ga ik kort in op 1) de door de Tocqueville geïnspireerde nadruk op de rol van het verenigingsleven; 2) de familie; 3) structurele en economische positie; en 4) de rol van de overheid en de overheidsinstellingen. Ik ga er daarbij niet van uit dat deze vier verklaringmodellen elkaar uitsluiten, maar ik beschouw het veel meer als vier complementaire modellen. We moeten er inderdaad van uitgaan dat een omvattend verklaringmodel voor de ontwikkeling van veralgemeend vertrouwen verschillende facetten zal moeten bestrijken, waardoor we ons niet kunnen beperken tot een enkele verklarende factor.

5.2.1. Vrijwillige verenigingen

Een belangrijk thema in het werk van de Tocqueville, Putnam en andere auteurs is wel dat vrijwillige verenigingen een belangrijke rol zouden spelen bij de veralgemening van vertrouwen en wederkerigheid. De stelling is dat in gebieden met sterke, dichte, horizontale en overlappende netwerken, het lidmaatschap van organisaties zich ook zal vertalen in de ontwikkeling van de bereidheid tot samenwerking met

anderen. Dit verband tussen vrijwillige verenigingen en sociaal kapitaal kan op twee verschillende causale mechanismen berusten. Een eerste mogelijk mechanisme is dat burgers van een dergelijke regio in veel verschillende contexten met elkaar zullen interageren, en daardoor positieve samenwerkingservaringen zullen cumuleren. Niet alleen verhoogt dit hun vermogen om tot collectief handelen over te gaan, het zal uiteindelijk ook een invloed hebben op hun mate van veralgemeend vertrouwen en op hun gehechtheid aan normen van wederkerigheid. Deze vertrouwensniveaus worden uiteindelijk verspreid over heel de gemeenschap, ook bij die burgers die zelf geen lid zijn van vrijwillige organisaties. Dit kan gebeuren bij allerlei vormen van informele interactie. Wie omgaat met burens die hoge vertrouwensniveaus hebben, en merkt dat die transacties goed verlopen, zal zelf ook geleidelijk hogere vertrouwensniveaus ontwikkelen, ook al is men zelf bijvoorbeeld niet betrokken bij het verenigingsleven. Dit eerste causale mechanisme doet dus vooral een beroep op de interne functie van verenigingen, op het effect dat ze hebben op hun eigen leden.

Een tweede mogelijk verklaringsmodel hecht eerder belang aan de externe functie van het verenigingsleven: dankzij verenigingen slagen de burgers er in op succesvolle wijze te interageren met het politiek systeem (de Tocqueville, 1835). Deze benadering ziet vrijwillige verenigingen dus in eerste instantie als belangenorganisaties. De interactie met overheidsinstellingen kan op die manier leiden tot de ontwikkeling van normen en waarden die samenwerking bevorderen, en het kan ook leiden tot een meer positieve waardering van het algemeen belang of de publieke zaak. Uit empirisch onderzoek blijkt echter dat er geen sterk positief verband bestaat tussen, aan de ene kant het lidmaatschap van belangenorganisaties zoals vakbonden, politieke partijen of bewonersgroepen, en aan de andere kant de vertrouwensniveaus of de gehechtheid aan normen van wederkerigheid (Stolle & Rochon, 1998).

In elk geval staat vast dat de rol die het verenigingsleven speelt bij de ontwikkeling van sociaal kapitaal nog niet ten volle onderzocht is. In de toekomst hebben we duidelijk nood aan meer regionale en lokale case-studies, waaruit moet blijken wat precies het verband is tussen de interactiepatronen van burgers en hun gehechtheid aan specifieke normen en waarden (zie bv. Maloney, te verschijnen).

5.2.2. *Families*

Andere auteurs proberen de geobserveerde verschillen inzake vertrouwen en wederkerigheid eerder te verklaren door te wijzen op persoonlijkheidskenmerken die hun oorsprong vinden in de primaire socialisatie binnen de gezinskring (Newton, 1997; Renshon, 1975; Wuthnow, 1997). We kunnen er inderdaad van uitgaan dat de allervoegste levenservaringen, die zich vooral binnen het gezin afspelen, een belangrijke invloed zullen uitoefenen op het vlak van houdingen en normen (Erikson, 1963: 249ff). Jonge kinderen ontwikkelen een vanzelfsprekend en volledig vertrouwen, dat echter in latere levensfasen kan worden aangetast (Baier, 1986). Ouders kunnen op drie verschillende manieren invloed hebben op de vertrouwensniveaus van hun kinderen. Ten eerste zal de houding van de ouders in verband met het omgaan met vreemden relatief gemakkelijk worden overgedragen op de volgende generatie. Kinderen die opgevoed worden in een open en vertrouwensvolle ouderlijke omgeving, hebben een grotere kans om later zelf ook vertrouwen en wederkerigheid te ontwikkelen. Ten tweede, dragen ouders ook beoordelingscriteria over aan hun kinderen, over met wie men bijvoorbeeld wel kan samenwerken en wie men beter vermijdt. Ten derde functioneren gezinnen als leerscholen inzake samenwerking en vertrouwen. Als kinderen binnen het gezin leren dat samenwerking een lonende strategie is, wordt de kans ook groter dat ze daarbuiten dezelfde basishouding aan de dag zullen leggen. Deze drie mogelijke invloeden sluiten elkaar niet uit, en vullen elkaar eerder aan. We zouden er zelfs kunnen van uitgaan dat de nationale verschillen inzake vertrouwensniveaus onder meer kunnen verklaard worden vanuit de verschillende opvoedingspraktijken in deze landen (9).

Ook voor wat de invloed van gezinskenmerken en gezinsinteractiepatronen op de vertrouwensniveaus van de kinderen betreft, is er echter duidelijk nood aan bijkomend onderzoek (Uslaner, te verschijnen). Een open vraag blijft daarbij hoe het intra-familiale vertrouwen, of het vertrouwen in persoonlijke kennissen kan worden geeneraliseerd naar een algemeen maatschappelijk vertrouwen.

5.2.3. *Structurele en economische positie*

De persoonlijke omstandigheden waarin een actor verkeert, worden in de literatuur vaak gebruikt voor de verklaring van individuele vertrouwensniveaus. Onderwijs vertoont een positief verband met tolerantie en vertaalt zich ook in minder achterdocht ten aanzien van culturele verschillen. Stouffer (1963) gaat hierbij uit van een cognitief effect: onderwijservaring zal in principe leiden tot een meer positieve kijk op non-conformisme en 'vreemde' invloeden (Sullivan, Piereson & Marcus, 1982: 115ff). Op die manier kan onderwijs ook leiden tot hogere vertrouwensniveaus: een betere opleiding stelt mensen in staat verschillen met anderen te overbruggen, en eventueel zelfs vertrouwen te ontwikkelen in anderen met radicaal afwijkende kenmerken (Putnam, 1995b). We zien echter ook een sterk verband tussen inkomen en vertrouwensniveaus. Diegenen met een hoger inkomensniveau lopen minder risico's als ze ten onrechte hun vertrouwen schenken aan iemand die dit niet blijkt waard te

zijn. Een actor met ruimere financiële mogelijkheden kan het zich met andere woorden veroorloven gemakkelijker een veralgemeend vertrouwen te ontwikkelen (Smith, 1997). We zouden dus kunnen verwachten dat verschillen inzake sociaal kapitaal worden veroorzaakt door verschillen inzake economisch ontwikkelingsniveau. Het is heel goed denkbaar dat regio's met een hoog vertrouwensniveau, in het verleden ook hogere economische ontwikkelingsniveaus hebben gekend, waardoor het voor deze regio's gemakkelijker werd een veralgemeend vertrouwen te ontwikkelen. Dit zou betekenen dat de ontwikkeling van sociaal kapitaal vooral een gevolg is van economische ontwikkeling. Daar staat echter tegenover dat we wel degelijk over voorbeelden beschikken van arme buurten, die er in zijn geslaagd netwerken tussen burgers uit te bouwen, die een belangrijke rol spelen bij de preventie van criminaliteit (Putnam, 1993b). En anderzijds toont onderzoek ook aan dat er rijke buurten of regio's bestaan, die juist gekenmerkt worden door lage vertrouwensniveaus of door een gebrek aan samenwerking (Oliver, te verschijnen). Er is dus duidelijk geen één-op-één relatie tussen economische ontwikkeling en vertrouwensniveaus. Een belangrijke uitdaging voor het onderzoek naar sociaal kapitaal is dan ook na te gaan wat de invloed is van institutionele, politieke en culturele factoren op de ontwikkeling van sociaal kapitaal, maar daarbij op adequate wijze het economisch ontwikkelingsniveau als controlevariabele op te nemen.

5.2.4. *De rol van de overheid*

Binnen de literatuur over sociaal kapitaal bestaat er ook een uitgebreide discussie over de rol die politieke instellingen en beleidsorganen kunnen spelen bij de ontwikkeling van sociaal kapitaal. Als we naar een meer omvattend verklaringsmodel voor de genese van sociaal kapitaal willen streven, kunnen we niet volstaan met het opnemen van familiale, organisationele en economische verklaringselementen, maar zullen we ook aandacht moeten hebben voor de rol van de overheid terzake, een rol die tot dusverre sterk verwaarloosd wordt in het onderzoek (10). Zo stelt Tarrow (1996) dat Putnam in zijn studie over Italië te sterk uitgaat van een bottom-up model, waardoor hij nauwelijks aandacht besteedt aan de rol van de staat bij de uitbouw van een democratische politieke cultuur. Bij Putnam, net zoals dat eerder het geval was in de klassieke studie van Banfield (1958), speelt de overheid niet echt mee in de opbouw van een verklaringsmodel. De overheid ondergaat de historische kenmerken van een gebied, maar heeft er zelf geen invloed op (Tarrow, 1996: 395). Tarrow, daarentegen, stelt dat de verschillen inzake politieke cultuur en participatiebereidheid in eerste instantie structureel moeten verklaard worden, onder meer door te wijzen op de rol van de staat. Ook Margaret Levi (1996) levert kritiek op Putnam omwille van zijn exclusieve gerichtheid op maatschappelijke verklaringfactoren voor verschillen qua overheidsperformantie. De omgekeerde relatie (overheidsoptreden beïnvloedt vertrouwensniveaus) is volgens haar net zo goed denkbaar. Deze auteurs stellen met andere woorden dat overheidsinstellingen een belangrijke impact (kunnen) hebben op de vorming van sociaal kapitaal. We beschikken echter over relatief weinig empirisch onderzoek waaruit moet blijken welke kenmerken van het overheidsoptreden

inderdaad een weerslag hebben op de vorming van een democratische en participatieve politieke cultuur.

Het onderzoek wordt hier echter geconfronteerd met het risico dat we in een cirkelredenering terecht komen. Institutionele performantie wordt dan zowel een bron als een gevolg van de aanwezigheid van sociaal kapitaal. Tot nader order blijft de richting van de causale relatie tussen sociaal kapitaal en overheidsperformantie echter een bijzonder belangrijk onderzoeksthema, en dit probleem vormt een van de belangrijkste theoretische uitdagingen ten aanzien van het hele werk van Putnam.

Van een overheidsvariabele weten we echter reeds zeker dat ze een sterk verband vertoont met het niveau van sociaal kapitaal, namelijk de al dan niet aanwezigheid van democratische instellingen (11). Almond en Verba (1963) vonden reeds dat inwoners van gevestigde democratieën zoals Groot-Brittannië of de Verenigde Staten hogere vertrouwensniveaus vertonen en actiever participeren dan de burgers van de toen nog relatief nieuwe democratieën zoals Italië, Duitsland en Mexico. We zien dus een verband, niet alleen met de aanwezigheid van democratie op zich, maar ook met het aantal jaren democratische ervaring van een land of een bevolking (Inglehart, 1997). Het verband tussen aan de ene kant de mate van veralgemeend vertrouwen, en aan de andere kant de reikwijdte van de persoonlijke rechten en vrijheden binnen een land, blijkt bovendien nog sterker (Sides, 1999). Uit onderzoek in Latijns Amerika blijkt dat autoritaire overheidsstructuren een negatief verband te vertonen met maatschappelijke vertrouwensniveaus (Booth & Richard, 1998). Dergelijke autoritaire regimes kunnen een negatieve invloed hebben, zowel op de mogelijkheden tot participatie, als op de ontwikkeling van vertrouwen tussen de burgers. Zo zien we bijvoorbeeld dat het sterk uitgebouwde interne veiligheidssysteem binnen de vroegere DDR zorgde voor een sterke mate van wederzijds wantrouwen tussen de burgers. De vroegere communistische regimes van Oost-Europa hebben dan ook in sterke mate gezorgd voor een klimaat van wantrouwen, dat op zijn beurt een belemmering kan zijn voor het democratische transitieproces in die landen (Szompka, 1995).

De studies over Centraal-Amerika en Oost-Europa kunnen ons tot op zekere hoogte leren hoe overheidsinstellingen in staat zijn de ontwikkeling van veralgemeend vertrouwen te bevorderen. Meer bepaald wijzen ze op het belang van de controleerbaarheid van het optreden van de instellingen, de rol van de politieke elite, en de rol van de verwachtingen die de bevolking koestert omtrent het overheidsoptreden.

Als we enkel kijken naar het onderzoek *binnen* de democratische samenlevingen, zien we dat de vertrouwensniveaus er over het algemeen hoger liggen dan in niet-democratische landen, maar daarnaast zien we ook belangrijke verschillen binnen de groep van de democratieën, en ook deze variatie zouden we moeten kunnen verklaren. Hoewel ook hieromtrent nog veel onderzoek dient te gebeuren, dienen er zich hiervoor twee mogelijke verklaringselementen aan. Ten eerste is er de rol van economische ongelijkheden binnen een samenleving (Boix & Posner, 1998; Rothstein, 1998). De Scandinavische landen kenmerken zich door een sterke mate van inkomensgelijkheid en door zeer hoge vertrouwensniveaus (Stolle, te verschijnen). Ook op tijdsbasis zien we in de Verenigde Staten een sterk verband tussen ontwikkelingen inzake inkomensongelijkheid en de ontwikkeling van vertrouwensniveaus (Uskner, te verschijnen). Burgers die weinig ongelijkheid ervaren, kunnen relatief gemakkelijker hun vertrouwen schenken aan anderen. Nationale regeringen hebben niet alleen een

rechtstreeks invloed op de inkomensongelijkheid door middel van hun politiek van herverdeling, maar ook door de manier waarop ze de verzorgingsstaat vorm geven kunnen ze in sterke mate een boodschap uitsturen over het belang van solidariteit of het vermijden van uitsluiting (Stolle, te verschijnen).

Een tweede manier waarop we het verband tussen overheidsbeleid en vertrouwensniveau kunnen verklaren, doet vooral een beroep op de relatie tussen het veralgemeend vertrouwen tussen burgers, en de mate van vertrouwen in politici of politieke instellingen. Levi stelt dat regeringen slechts dan een positieve invloed kunnen hebben op de ontwikkeling van veralgemeend vertrouwen, als die regeringen aantonen dat ze zelf betrouwbaar zijn (Levi, 1996: 86). Het politiek systeem zorgt er voor dat de naleving van contracten kan worden afgedwongen, het systeem beschermt minderheden of zwakke groepen, en sanctioneert diegenen die de wet overtreden (Levi, 1999: 85ff). Binnen een dergelijke context is het veel voor de hand liggender veralgemeend vertrouwen te ontwikkelen. Zo stelt Rothstein (1999a) in zijn studie over Zweden: "If people believe that the institutions that are responsible for handling 'treacherous' behavior act in a fair, just and effective manner, and if they also believe that other people think the same of these institutions, then they will also trust other people". Verschillen inzake de capaciteit van de overheid om wetten op effectieve wijze te laten naleven, zijn nog niet op systematische en comparatieve wijze onderzocht, maar het zou hier inderdaad om een plausible verklaring kunnen gaan voor de verschillen inzake vertrouwen, niet alleen tussen democratieën en niet-democratische stelsels, maar ook voor de geobserveerde verschillen tussen democratieën (12).

Onderzoeksmatig is de eerste stap die we moeten zetten als we het verband tussen overheidsoptreden en sociaal kapitaal willen nagaan, het onderzoeken van de relatie tussen veralgemeend vertrouwen en politiek vertrouwen of vertrouwen in de instellingen. In de meeste onderzoeken vinden we een dergelijk verband inderdaad terug (Rothstein, 1999b; Hall, 1999). Ook in zijn comparatief onderzoek vindt Kaase (1998: 14) een positief, zij het eerder zwak verband tussen deze twee vormen van vertrouwen terug.

De vraag is echter hoe we dit verband kunnen interpreteren. Uslander (te verschijnen) stelt dat het veralgemeend vertrouwen in anderen, en het vertrouwen in de overheidsinstellingen, twee volstrekt verschillende grootheden zijn. Andere auteurs stellen dan weer dat veralgemeend vertrouwen bepalend is voor de mate van politiek vertrouwen. Lipset en Schneider (1983: 120) stellen bijvoorbeeld dat persoonlijke vertrouwensniveaus hun weerslag hebben op de mate van politiek vertrouwen: "A general feeling of confidence in institutions seems to derive from a personal outlook of optimism, satisfaction and trust". Newton gaat uit van dezelfde causale relatie, als hij stelt dat hoge vertrouwensniveaus kunnen zorgen voor effectief optredende overheidsinstellingen, waardoor burgers op hun beurt worden aangemoedigd vertrouwen te ontwikkelen in deze instellingen (Newton, 1999). Hij volgt hiermee de argumentatie van Putnam, die juist stelt dat de performantie van lokale overheden juist afhankelijk is van de bestaande maatschappelijke vertrouwensniveaus. Veralgemeend vertrouwen verschijnt hier als een voorwaarde voor de ontwikkeling van vertrouwen in de instellingen. Het probleem met deze benaderingen is echter dat de richting van de causale relatie relatief onduidelijk blijft, en een aantal auteurs hebben hierop dan ook terecht kritiek geleverd.

Zo hebben Brehm en Rahn (1997: 1014ff) geprobeerd de relatie tussen beide vormen van vertrouwen na te gaan, door middel van een meer gesofisticeerd model dat ook vormen van wederzijdse beïnvloeding toelaat. Zij stelden daarbij vast dat beide vormen van vertrouwen elkaar beïnvloeden, maar dat het effect van vertrouwen in de instellingen op het interpersoonlijk vertrouwen groter is dan omgekeerd. Sides (1999) komt op basis van cross-nationale data tot gelijkaardige conclusies.

Binnen de literatuur beschikken we dus reeds over een aantal aanwijzingen omtrent de richting van het causaal verband tussen overheidsoptreden en de vorming van veralgemeend vertrouwen. Over het causaal mechanisme dat hiervoor verantwoordelijk kan zijn, hebben we echter veel minder gegevens. Als we de logica van Putnam volgen (veralgemeend vertrouwen leidt tot meer overheidsprestatie, en dat leidt tot meer vertrouwen in de instellingen), dan blijft de vraag hoe deze burgers ervoor zorgen dat de politici beter en effectiever functioneren? Nemen deze burgers meer contact op met politici om hen te dwingen beter te functioneren? Het is ook goed mogelijk dat de politici niet veel meer doen dan het overnemen van de vertrouwensnormen die opgaan binnen hun eigen gemeenschap (Cusack, 1999). Ook de omgekeerde causale relatie zou echter kunnen opgaan: goed functionerende overheidsinstellingen zorgen voor een sterke mate van vertrouwen in de instellingen, wat dan weer zal resulteren in een versterking van het veralgemeend vertrouwen. Burgers die teleurgesteld zijn in het optreden van lokale of zelfs nationale politici, kunnen deze ervaringen ook toepassen op hun verwachtingen ten aanzien van burgers in het algemeen (Stolle, 1999). De vraag blijft echter hoe deze ervaringen worden omgezet naar veralgemeende vertrouwensniveaus.

Samenvattend kunnen we dan ook stellen dat we inderdaad een verband zien tussen het optreden van lokale en regionale overheden, enerzijds, en anderzijds de vertrouwensniveaus. Er blijft echter nood aan meer uitgewerkte en gedetailleerde studies die ons moeten toelaten de causale mechanismen van dit verband uit elkaar te halen.

6. COMPONENTEN EN MEETWIJZEN VOOR SOCIAAL KAPITAAL

6.1. Het verband tussen structurele en culturele componenten

Een tweede belangrijke onderzoeksvraag betreft het verband tussen de structurele (netwerken, interactie) en de culturele (wederkerigheid, vertrouwen) componenten van sociaal kapitaal (zie Figuur 1). Tot dusver heeft men in het onderzoek vooral gebruik gemaakt van lidmaatschap van verenigingen of andere netwerken als indicatoren voor de aanwezigheid van sociaal kapitaal, waarbij men er van uitgaat dat deze verenigingen functioneren als een soort 'leerschool van de democratie', waarbinnen individuen normen van wederkerigheid en vertrouwen opdoen. We beschikken echter niet over empirische gegevens waaruit we kunnen afleiden dat dit verband inderdaad optreedt. In feite moeten we dus eerst nagaan of vrijwillige verenigingen deze rol wel vervullen, en zo ja, hoe ze dit doen. Meer in het algemeen leidt dit ons tot de vraag hoe we het verband tussen de structurele en de culturele componenten van sociaal kapitaal zouden kunnen nagaan.

Sociaal kapitaal bestaat in essentie uit netwerken van maatschappelijk engagement, normen van wederkerigheid en het voorkomen van veralgemeend vertrouwen. Voor Putnam horen deze drie elementen samen, hoewel hij in zijn onderzoek er van uitgaat dat dergelijke netwerken, zoals voetbalclubs, koren of bowlingclubs, niet alleen mobilisatie en socialisatie vergemakkelijken, maar ook fungeren als leerscholen van de democratie. Netwerken genereren vertrouwen en stimuleren gevoelens van wederkerigheid: "Internally associations instill in their members habits of cooperation, solidarity, and public-spiritedness....Participation in civic organizations inculcates skills of cooperation as well as a sense of shared responsibility for collective endeavors" (Putnam, 1993a: 89ff). Het is inderdaad zo dat voor wat betreft het macroniveau we in Italië een sterk verband waarnemen tussen lidmaatschap van organisaties, andere indicatoren van maatschappelijk engagement en de performantie van de regionale overheidsinstellingen. We hebben echter ook nood aan een micro-theorie, die ons toelaat na te gaan welke vormen van interactie bevorderlijk zijn voor de creatie van sociaal kapitaal. Ondanks het grote belang dat gehecht wordt aan de participatie in vrijwillige organisaties, bestaat er nauwelijks onderzoek naar de manier waarop de organisaties deze rol zouden vervullen. In zijn recent werk over de Verenigde Staten neemt Putnam (1995a) bijvoorbeeld nogal voetstoots aan dat er verband bestaat tussen dalende lidmaatschapscijfers en een daling van het vertrouwensniveau in de Verenigde Staten. Hij veronderstelt dus met andere woorden een sterk en causaal verband tussen deze twee factoren, maar in feite kunnen we dat verband theoretisch niet hard maken (13). Er is wat dit betreft dus duidelijk nood aan een micro-theorie over het verband tussen de structurele en de culturele componenten van sociaal kapitaal (Stolle, 1998).

Tot dusver beschikken we echter over slechts weinig databronnen die een combinatie mogelijk maken van, aan de ene kant indicatoren voor de verschillende componenten van sociaal kapitaal, en aan de andere kant informatie over de structuur of de inhoud van organisaties of andere netwerken, of de intensiteit van de interactie binnen die

netwerken. De bestaande nationale of cross-nationale surveys, zoals de National Election Studies en de General Social Surveys in de Verenigde Staten, of de World Values Studies leveren weinig gegevens over de betrokkenheid van de respondent bij diverse soorten organisaties. Die gegevens zijn wel opgenomen in een recent Belgisch onderzoek (Hooghe, 1999), het Nederlandse tijdsbudgetonderzoek (Dekker & De Hart, 1999), en in enkele kleinere onderzoeken bij specifieke groepen (Erickson & Nosanchuck, 1998; Stolle, 1998). Toch laten ook deze gegevens ons niet toe om groepskenmerken ondubbelzinnig te relateren aan vertrouwensniveaus. Zo weten we bijvoorbeeld niet of vertrouwensniveaus toenemen naarmate men langer actief is binnen een organisatie, of dat er een relatie zou bestaan met het type verenigingen waarbinnen men actief is. Maar het is juist dat soort informatie die noodzakelijk is om te komen tot een micro-theorie over de vorming van sociaal kapitaal. We hebben dus te maken met twee verschillende onderzoeksvragen: leidt participatie binnen netwerken tot de vorming van vertrouwen en wederkerigheid, en welk soort interactie is bevorderlijk voor deze effecten?

6.2. Leidt participatie tot de vorming van sociaal kapitaal?

Het onderzoek naar participatie en politieke cultuur heeft zich vooral gericht op het verband tussen lidmaatschap van organisatie en aan aantal algemene 'civieke' waarden. De meeste van deze studies hebben aangetoond dat leden van vrijwillige organisaties inderdaad meer burgerzin aan de dag leggen dan de doorsnee bevolking, en bovendien ook actiever deelnemen aan het politieke leven. In hun klassieke studie, *The Civic Culture*, vonden Almond en Verba, (1963) reeds dat leden van verenigingen politiek actiever zijn, meer afweten van politiek, een hoger politiek zelfvertrouwen hebben en bovendien meer gehecht zijn aan democratische normen (Olsen, 1972; Verba & Nie, 1972; Billiet & Cambré, 1999; Hanks & Eckland, 1978). Andere onderzoekers vonden een positief verband tussen de mate van integratie in het verenigingsleven en het niveau van politiek participatie (Rogers, Bultena & Barb, 1975). In later onderzoek stelden Verba en andere onderzoekers vast dat lidmaatschap van vrijwillige organisaties gepaard gaat met sterkere gevoelens van zelfrespect, groepsidentiteit en met het aanleren van maatschappelijke en politieke vaardigheden (Verba, Schlozman & Brady, 1995; Moyser & Parry, 1997; Dekker, Koopmans & van den Broek, 1997; Yogev & Shapira, 1990). We kunnen er bovendien van uitgaan dat het lidmaatschap van vrijwillige organisaties een mogelijkheid biedt tot het verwerven van samenwerkingsvaardigheden, en aanleiding kan geven tot het versterken van normen van wederkerigheid. De gedachtegang gaat echter verder: we verwachten niet alleen dat leden een sterk vertrouwen binnen de groep ontwikkelen, we verwachten ook dat dit gevoel, via een tot dusver onbekend mechanisme, ook uitgebreid wordt naar de samenleving in het algemeen (Boix & Posner, 1996). Verenigingen zorgen dus niet alleen voor een versterking van het vertrouwen binnen organisaties, maar ook voor een versterking van het veralgemeend vertrouwen binnen een samenleving (Almond & Verba, 1963; Brehm & Rahn, 1997; Hooghe & Derks, 1997; Hooghe, 1999; Seligson, te verschijnen; Stolle, 1997; Stolle and Rochon, 1998, 1999) (14).

Deze waargenomen verschillen tussen leden en niet-leden kunnen echter ook berusten op een proces van selectieve recrutering, waarbij diegenen met hoge vertrouwensniveaus eerder geneigd zullen zijn aansluiting te zoeken bij het verenigingsleven. Idealiter zou men via longitudinaal onderzoek moeten kunnen controleren voor de gevolgen van zelfselectie, maar het opzetten van dergelijk onderzoek is bijzonder moeilijk en vergt ook grote financiële inspanningen. Een andere mogelijke onderzoeksstrategie bestaat er in bij het verzamelen van data een onderscheid te maken tussen diegenen die reeds langere tijd actief zijn in het verenigingsleven en diegenen die pas onlangs actief zijn geworden. Hooghe (1999) baseert zich bijvoorbeeld op een interessant Belgisch onderzoek, waaruit blijkt dat ook voormalig lidmaatschap van een organisatie, bijvoorbeeld tijdens de jeugdfase van de respondent, nog een weerslag heeft op de normen en waarden van de respondent. Hij trekt hieruit de conclusie dat het optreden van socialisatie-effecten waarschijnlijk is, ook als we controleren voor de effecten van selectieve recrutering. Uit quasi-experimenteel onderzoek dat in de Verenigde Staten werd opgezet, blijkt echter een minder duidelijk verband. Een panelstudie met leerlingen van een middelbare school uit Florida toont aan dat een jaar lang actieve deelname aan extra-curriculaire activiteiten inderdaad leidt tot een verhoging van het vertrouwen in de politiek, maar niet tot een verhoging van het veralgemeend vertrouwen (Smith, 1999). Stolle (1998, en te verschijnen) onderzocht het verschil tussen langdurige leden van vrijwillige organisaties en diegenen die nog maar pas lid waren geworden. Haar conclusie is dat lidmaatschap inderdaad leidt tot een versterking van het vertrouwen in de andere leden van de groep, maar met betrekking tot het veralgemeend vertrouwen bleken de gevolgen van zelfselectie sterker dan de effecten van lidmaatschap. Kortom, we hebben ook hier te maken met gemengde onderzoeksresultaten die duidelijk nog verder uitgespit moeten worden. We moeten ons echter de vraag stellen of dergelijk onderzoek wel ooit tot definitieve resultaten kan leiden. Misschien is immers niet zozeer de participatie-ervaring als dusdanig bevorderlijk voor de genese van sociaal kapitaal, maar enkel heel specifieke kenmerken van participatiepatronen.

6.3. Welke organisatiekenmerken zijn belangrijk?

Het onderzoek heeft zich tot dusver vooral toegespitst op het verband tussen algemene participatie-indicatoren en de vorming van sociaal kapitaal. Er bestaat veel minder onderzoek over de vraag welke organisatiekenmerken een positieve weerslag zouden kunnen hebben op de vorming van sociaal kapitaal. De theoretische literatuur reikt ons daarvoor vier criteria aan. Ten eerste is er het belang dat wordt gehecht aan intensieve face-to-face contacten binnen de vereniging. Hieruit volgt dat het lidmaatschap van zogenaamde overschrijvingsorganisaties, die vooral een financiële band hebben met hun leden, niet wordt geacht sociaal kapitaal te genereren. Een aantal auteurs betwisten echter deze negatieve kijk op de moderne overschrijvingsorganisaties (Maloney, 1999; Minkoff, 1997).

Ten tweede verwachten we ook dat de effecten inzake veralgemeend vertrouwen sterker zijn naarmate er een grotere diversiteit bestaat tussen de leden. Deze diversiteit leidt er toe dat de leden er in slagen de verschillen tussen diverse bevolkings-

groepen gemakkelijker te overbruggen (Putnam, 1993a: 90; Erickson & Nosanchuck, 1990). Door dergelijke groepsinteractie komen de leden in contact met meer segmenten van de bevolking dan bij een vereniging die zich richt tot een welomschreven gedeelte van de bevolking, waardoor de ontwikkeling van veralgemeend vertrouwen meer voor de hand zou moeten liggen (Putnam, 1995b; Rogers, et al. 1975). We kunnen daarnaast ook veronderstellen dat verenigingen die recruterende uit diverse milieus, waardoor de leden in contact komen met voor hen onbekende personen, een meer effectieve bijdrage leveren tot de vorming van veralgemeend vertrouwen dan verenigingen die recruterende uit reeds bestaande homogene netwerken (15). Dat impliceert echter ook dat het 'alleen bowlen' waar Putnam het over heeft, met vrienden die men reeds kent, geen effect zal hebben op de vorming van veralgemeend vertrouwen, terwijl men dat effect wel verwacht bij het bowlen in georganiseerd verband, waarbij men ook met vreemden in contact komt. Als we dit argument doortrekken, zou dit echter ook betekenen dat de interactie met vreemden in de werkomgeving in principe net zo goed zou moeten leiden tot de vorming van veralgemeend vertrouwen en de versterking van normen van wederkerigheid (Mutz & Mondak, 1998). De belangrijkste vraag blijft echter hoe deze ervaringen binnen een groep worden veralgemeend naar gevoelens voor burgers in het algemeen.

Ten derde kunnen we verwachten dat verticaal gestructureerde organisaties niet leiden tot gevoelens van wederkerigheid en dus ook niet tot de vorming van sociaal kapitaal. Zo stelt Putnam (1993a) dat de strak hiërarchisch georganiseerde katholieke kerk niet kan worden beschouwd als een instelling die bevorderlijk is voor de genese van sociaal kapitaal. De kerk versterkt volgens hem gevoelens van slaafse gehoorzaamheid en van het zich schikken in zijn lot (Putnam, 1993: 107ff). In zijn onderzoek naar de Verenigde Staten, daarentegen, beschouwt Putnam kerkgenootschappen wel als bronnen van sociaal kapitaal, omwille van de meer egalitaire structuur van de religieuze congregaties in dat land. Organisaties waarbinnen de leden een grote inbreng hebben, kunnen dus beschouwd worden als bronnen van sociaal kapitaal, terwijl hetzelfde niet opgaat voor organisaties waar een kleine hiërarchie het voor het zeggen heeft. Binnen verticale organisaties zijn leden immers niet in staat op dezelfde manier ervaringen van wederkerigheid en samenwerking op te doen als in horizontale organisaties. De verticale organisaties leiden ook niet in dezelfde mate tot de vorming van veralgemeend vertrouwen, want de "vertical flows of information are less reliable than horizontal flows" (Putnam, 1993a: 174).

Egalitaire en horizontale organisaties zouden dus een sterkere bijdrage moeten leveren tot de vorming van sociaal kapitaal dan verticaal gestructureerde organisaties. Het is echter bijzonder moeilijk tot een adequate meting te komen van de mate van verticalisme binnen een organisatie, en daardoor bestaat er relatief weinig onderzoek naar dit verband.

Ten vierde zien we dat de sociaal kapitaal-onderzoekstraditie weinig waardering opbrengt voor allerlei recent ontstane zelfhulporganisaties, die zich minder inlaten met gemeenschappelijke projecten, doch eerder gericht zijn op het bevorderen van de eigen individuele ontplooiing van de leden.

De theoretische literatuur levert ons dus een aantal criteria om na te gaan welk soort organisaties bijdraagt tot de vorming van sociaal kapitaal. Sommige auteurs betwis-

ten echter de correctheid van deze criteria. Ten dele is het misschien inderdaad zo dat de sociaal kapitaal-school zich te exclusief richt op traditionele en formele interactievormen, en daardoor het democratisch belang van alternatieve interactievormen verwaarloost. Daarbij moeten we echter opmerken dat noch de auteurs die werken binnen de sociaal kapitaal-benadering, noch de critici van deze benadering over empirisch materiaal beschikken om na te gaan welke vormen van interactie leiden tot de vorming van veralgemeend vertrouwen of tot het versterken van normen van wederkerigheid.

7. DE GEVOLGEN VAN SOCIAAL KAPITAAL

Een van de laatste vragen die we moeten stellen is wat de gevolgen zijn van de aanwezigheid van sociaal kapitaal. In de eerste paragraaf hebben we reeds de literatuur overlopen die allerlei gunstige effecten toedicht aan de aanwezigheid van sociaal kapitaal. In deze paragraaf gaan we op meer systematische wijze in op deze vraag, die een van de drie centrale onderzoeksdomeinen vormt binnen het sociaal kapitaal-onderzoek.

Daarbij is het belangrijk twee zaken goed voor ogen te houden. Ten eerste is het noodzakelijk tot een strikte definiëring van het concept sociaal kapitaal te komen, omdat we anders onmogelijk oorzaak en gevolg van elkaar kunnen onderscheiden. Ik heb reeds gesteld dat we sociaal kapitaal vooral kunnen conceptualiseren als het voorkomen van veralgemeende normen van vertrouwen en wederkerigheid. Deze conceptualisering wordt echter niet door iedereen gedeeld: sommige auteurs zullen veel sterker de nadruk leggen op structurele elementen zoals de integratie in netwerken van maatschappelijk engagement. Ten tweede dienen we er over te waken dat we niet verzanden in cirkelredeneringen, en dienen we steeds goed voor ogen te houden wat we beschouwen als kenmerken van sociaal kapitaal, en wat we beschouwen als de gevolgen ervan (Portes, 1998; Woolcock, 1998). In de volgende paragraaf ga ik nader in op de gevolgen van sociaal kapitaal die in de literatuur worden genoemd, en dat zowel op het individuele, het regionale als het nationale niveau.

Hagan, Merkens en Boehnke (1995: 1035), bijvoorbeeld zien, geïnspireerd door het werk van Coleman, sociaal kapitaal vooral als de aanwezigheid van sterke sociale verbanden en netwerken binnen onder andere de school en de familie, met een sterke sociale controle als gevolg. Zo vinden zij in hun onderzoek dat gevoelens van anomie en extreem-rechtse sympathieën sterker verspreid zijn onder Oost-Duitse scholieren dan onder West-Duitse scholieren, maar in het voormalige Oost-Duitsland zien ze wel een matigende invloed van ouderlijke controle en scholair toezicht, die zij dan beschouwen als vormen van sociaal kapitaal. Ook Wilson en Muzick (1997) maken vooral gebruik van een dergelijke netwerkbenadering. Zij operationaliseren het sociaal kapitaal van een gezin aan de hand van het aantal kinderen binnen het gezin en de hoeveelheid informele interactie met personen van buiten het gezin. Uit hun onderzoek blijkt dat de aanwezigheid van sociaal kapitaal een positieve invloed heeft op de

bereidheid tot vrijwilligerswerk. Toch is het risico reëel dat de term sociaal kapitaal binnen deze benadering zo sterk wordt uitgebreid, dat het zowat van alles kan gaan betekenen, en daardoor niet langer geschikt om gebruikt te worden als conceptueel werkmiddel. Ik ga er daarentegen van uit dat we juist tot een heel welomschreven definiëring van het concept moeten komen, omdat het concept anders elke verklarende kracht verliest. Het volstaat immers niet correlaties aan te tonen, we moeten ook zicht krijgen op de precieze causale relaties.

We beschikken ook over psychologisch onderzoek over de gevolgen van de aanwezigheid van veralgemeend vertrouwen. Personen met hogere vertrouwensniveaus zullen vlugger overgaan tot samenwerking (Orbell & Dawes, 1991; Rotter, 1971), en ook op macro-niveau zouden we er kunnen van uitgaan dat hoge vertrouwensniveau de samenwerking vergemakkelijken (Putnam, 1993a). Samenlevingen met een hoog niveau van veralgemeend vertrouwen, vertonen ook hogere economische ontwikkelingsniveaus (Fukuyama, 1995; Knack & Keefer, 1997; Putnam, 1993a). De vraag naar hoe we deze relatie kunnen verklaren, blijft echter vooralsnog onbeantwoord.

8. BESLUIT

Sociaal kapitaal is een cruciale hulpbron voor een gemeenschap. Binnen de sociale wetenschappen krijgt het begrip momenteel bijzonder veel aandacht, en dit is ook terecht. Het aanwenden van het concept sociaal kapitaal laat sociale wetenschappers immers toe aspecten van de politieke cultuur te gebruiken als verklarende variabelen in comparatief onderzoek. Mij grotendeels baserend op het werk van Robert Putnam, heb ik in dit artikel proberen aan te tonen dat sociaal kapitaal vooral bestaat uit de institutionalisering van veralgemeende houdingen zoals vertrouwen en het aanhangen van normen van wederkerigheid. Deze benadering besteedt dan wel vooral aandacht aan zaken als normen en houdingen, maar is daarom niet onverzoenbaar met meer netwerk-georiënteerde benaderingen van sociaal kapitaal. De interne logica van sociaal kapitaal dwingt onderzoekers er immers toe na te gaan *hoe* deze normen en houdingen worden veralgemeend en geïnstitutionaliseerd. Van alle verklaringen die we in dit artikel hebben overlopen, zijn er drie factoren die bijzonder beloftevol zijn voor toekomstig onderzoek: 1) de rol van gezinnen; 2) de structuur van instellingen en netwerken, en 3) de rol van de overheid en van de instellingen. Binnen de literatuur bestaat er een zekere onduidelijkheid of netwerken, en vooral dan vrijwillige organisaties, kunnen worden beschouwd als een onderdeel van het concept sociaal kapitaal, dan wel juist fungeren als bronnen van sociaal kapitaal. De vraag welke netwerken of vormen van interactie precies bijdragen tot de vorming van veralgemeend vertrouwen en de versterking van normen van wederkerigheid verdient dan ook bijzondere aandacht. Ook voor wat het onderzoek betreft naar de gevolgen van sociaal kapitaal, blijft het onderzoek nog te sterk beperkt tot het aantonen van correlaties en verbanden. We hebben echter nauwelijks zicht op de causale mechanismen die verantwoordelijk zijn voor deze samenhang. Er is dus meer nood aan specifieke case studies en aan surveyprojecten met een longitudinale focus, als we deze causale keten wensen te

ontrafelen. Het is enkel als we (zullen) weten waarom sommige componenten van sociaal kapitaal belangrijk zijn, en als we weten wat de oorsprong is van sociaal kapitaal, dat we op zinvolle wijze een debat kunnen voeren over het al dan niet dalen van de hoeveelheid sociaal kapitaal binnen onze samenlevingen.

VOETNOTEN

- * De auteur dankt Vanya Kriekhaus en Marc Hooghe voor hun opbouwende commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Marc Hooghe vertaalde ook dit artikel uit het Engels.
- (1) Putnam verricht momenteel verder onderzoek om aan te tonen dat sociaal kapitaal inderdaad schaarser wordt binnen de Amerikaanse samenleving. Een gedeelte van dit onderzoek werd reeds voorgesteld op de jaarlijkse bijeenkomsten van de American Political Science Association (Putnam, 1998; Putnam, Yonish & Campbell, 1999). Het volledige onderzoek zal verschijnen in zijn langverwachte boek, *Bowling Alone* (Putnam, te verschijnen).
 - (2) Jackman en Miller (1996) leveren echter kritiek op de manier waarop Putnam de performantie van de regionale overheden heeft afgebakend en gemeten.
 - (3) Cusack (1999) stelt echter dat Putnam ten onrechte deze institutionele factor verwaarloost.
 - (4) Jordana (1999) levert kritiek op de beperkingen van het de rational choice-theorie in verband met de studie van sociaal kapitaal.
 - (5) In mijn eigen veldonderzoek bleek duidelijk dat respondenten andere referentiekringen hanteren bij het antwoorden op de vraag naar het veralgemeend vertrouwen. In een geïsoleerd Zweeds dorp antwoordde een van de respondenten dat hij natuurlijk wel vertrouwen hadden in de inwoners van zijn dorp, maar niet noodzakelijk in anderen. De vraagstelling die het heeft over "mensen in het algemeen" kan dus door de respondent zeer gemakkelijk worden vertaald naar de eigen referentiegroep.
 - (6) Er bestaan echter slechts weinig voorbeelden van surveys die toelaten na te gaan in hoeverre er groepsverschillen optreden in deze mate van veralgemeend vertrouwen. Zie echter de studie van het PEW Research Centre over Philadelphia (Kohut, 1997) en zie ook Stolle (te verschijnen).
 - (7) Portes (1998) stelt meer specifiek dat er te veel overlapping bestaat tussen de afhankelijke variabele (performantie van de instellingen) en de onafhankelijke variabele (de aanwezigheid van sociaal kapitaal). Toch moeten we stellen dat Putnam er over het algemeen wel in slaagt deze grens te handhaven. Zo zal het duidelijk zijn dat er een kwalitatief verschil bestaat tussen enerzijds het lidmaatschap van een koor of van een ornitologische vereniging (voor Putnam elementen van sociaal kapitaal) en anderzijds het overheidstekort van de regionale regering of de snelheid waarmee deze regering reageert op brieven van burgers (voor Putnam gevolgen van sociaal kapitaal).
 - (8) Paxton (1999, figuur 3) maakt een soortgelijk onderscheid als ze stelt dat de samenleving vooral baat zal hebben bij die vormen van sociaal kapitaal die

niet alleen zorgen voor een verhoging van het vertrouwen binnen groepen, maar ook voor een verhoging van het vertrouwen tussen verschillende groepen. Ook Paxton gaat er van uit dat er op cultureel en structureel vlak diverse vormen van sociaal kapitaal kunnen voorkomen, die wel positieve effecten hebben voor de leden van het eigen netwerk, maar die enkel negatieve gevolgen hebben voor de samenleving in het geheel.

- (9) Ook uit de studie van Bennich-Björkman (1998) blijkt een sterke samenhang tussen familiekenmerken en vertrouwensniveaus.
- (10) Marshall (1998) en Schneider et al. (1997) bespreken de invloed die instellingen kunnen hebben op de ontwikkeling van sociaal kapitaal.
- (11) Uslaner (te verschijnen) oppert echter een aantal bedenkingen ten aanzien van de relatie democratie-vertrouwensniveaus.
- (12) Zie bijvoorbeeld ook de studie van Armony (1999) over het belang van overheidsinstellingen en het optreden van controlemechanismen voor de mate van veralgemeend vertrouwen in de Verenigde Staten en in Argentinië.
- (13) Zie evenwel ook het onderzoek van Stolle & Rochon (1998).
- (14) Voor een bespreking van het verband tussen het lidmaatschap van vrijwillige organisaties, en de democratische resultaten hiervan voor de samenleving, zie Gundelach en Torpe (1997), Foley en Edwards (1996), Jordana (1999) en Boix en Posner (1996).
- (15) Zeer homogene organisaties lijken niet te leiden tot de genese van sociaal kapitaal (Stolle & Rochon 1998). Het is evenwel ook zo dat actoren met een hoog vertrouwensniveau blijkbaar zich actiever engageren in verenigingen met een hoge interne diversiteit (Stolle, te verschijnen).

BIBLIOGRAFIE

- ALMOND, G.A. & VERBA, S. (1963), *The Civic Culture*. Princeton: Princeton University Press.
- ARMONY, A. (1999), Unmasking Social Capital. Paper presented at the Midwest Political Science Conference in Chicago.
- BAIER, A. (1986), 'Trust and antitrust', *Ethics*, 96, 231-261.
- BANFIELD, E.C. (1958), *The Moral Basis of a Backward Society*. New York: Free Press.
- BENNICH-BJÖRKMAN, L. (1998), Strong Individuals, Weak Society? Child Rearing and the Decline of Social Capital after World War II. Paper presented at the ECPR Joint Sessions, Warwick, March 1998.
- BERMAN, S. (1997), 'Civil Society and Political Institutionalization', *American Behavioral Scientist*, 40, 562-574.
- BILLIET, J. & B. CAMBRÉ (1999), 'Social Capital, Active Membership in Voluntary Associations and Some Aspects of Political Participation', pp. 240-262 in VAN DETH J. ET AL. (eds.), *Social Capital and European Democracy*. Routledge: London.

-
- BOIX, C. & D. POSNER (1996), *Making Social Capital Work: A Review of Putnam's Making Democracy Work*. Center for International Affairs, Harvard University (Working Paper No. 96-4).
- BOIX, C. & D. POSNER (1998), 'Social Capital: Explaining its Origins and Effects on Government Performance', *British Journal of Political Science*, 28(4), 686-695.
- BOOTH, J. & P. BAYER RICHARD (1998), 'Civil Society and Political Context in Central America', *American Behavioral Scientist*, 42(1), 33-46.
- BOURDIEU, P. & L. WACQUANT (1992), *An introduction to Reflexive Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- BREHM, J. & W. RAHN (1997), 'Individual Level Evidence for the Causes and Consequences of Social Capital', *American Journal of Political Science*, 41, 999-1023.
- CASE, A. & L. KATZ (1991), *The Company You Keep: The Effects of Family and Neighborhood on Disadvantaged Youth*. National Bureau of Economic Research, NBER Working Paper No. 3705.
- COLEMAN, J. S. (1988), 'Social Capital in the Creation of Human Capital', *American Journal of Sociology*, 94: S95-S120.
- COLEMAN, J.S. (1990), *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Belknap Press.
- CUSACK, T. (1999), 'Social Capital, institutional structures, and democratic performance: A comparative study of German local governments', *European Journal of Political Research*, 35(1), 1-34.
- DE GRAAF, N. D. & H.D. FLAP (1988), 'With a Little Help from My Friends', *Social Forces*, 67(2), 452-472.
- DEKKER, P., R. KOOPMANS & A. VAN DEN BROEK (1997), 'Voluntary Associations, Social Movements and Individual Political Behavior in Western Europe', in VAN DETH J. (ed.), *Private Groups and Public Life*. London: Routledge.
- DEKKER, P. & J. DE HART (1999), 'Civic Engagement and Volunteering in the Netherlands', pp. 75-107 in VAN DETH, J. et al. (eds.), *Social Capital and European Democracy*. London: Routledge.
- ERICKSON, B. & T.A. NOSANCHUCK (1990), 'How an apolitical association politicizes', *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, 27, 206-219.
- ERIKSON, E.H. (1963), *Childhood and Society*. New York: Norton.
- FOLEY, M. & B. EDWARDS (1996), 'The Paradox of Civil Society', *Journal of Democracy*, 7, 38-53.
- FOLEY, M. & B. EDWARDS (1997), 'Escape from Politics? Social Theory and the Social Capital Debate', *American Behavioral Scientist*, 40(6), 550-561.
- FOLEY, M. & B. EDWARDS (1998), 'Beyond Tocqueville: Civil Society and Social Capital in Comparative Perspective', *American Behavioral Scientist*, 42(1), 5-20.
- FOLEY, M. & B. EDWARDS (1999), 'Is it Time to Disinvest in Social Capital?', *Journal of Public Policy* (te verschijnen).
- FUKUYAMA, F. (1995), *Trust: The Social Virtues and Creation of Prosperity*. London: Hamish Hamilton.
- GRANOVETTER, M. (1973), 'The Strength of Weak Ties', *American Journal of Sociology*, 78, 1360-1380.
- GRANOVETTER, M. (1985), 'Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness', *American Journal of Sociology*, 91, 481-510.

-
- GREELEY, A. (1997), 'Coleman Revisited', *American Behavioral Scientist*, 40(6), 587-594.
- GUNDELACH, P. & L. TORPE (1997), Social Capital and the Democratic Role of Voluntary Associations. Paper presented at the ECPR Joint Sessions, Bern, Switzerland, February 27- March 4.
- HAGAN, J., H. MERKENS & K. BOEHNKE (1995), 'Delinquency and Disdain: Social Capital and the Control of Right-Wing Extremism Among East and West Berlin Youth', *American Journal of Sociology*, 100, 1028-1053.
- HALL, P.A. (1999), 'Social Capital in Britain', *British Journal of Political Science*, 29(3), 417-461.
- HANKS, M. & B. ECKLAND (1978), 'Adult Voluntary Associations and Adolescent Socialization', *Sociological Quarterly*, 19, 481-490.
- HOOGE, M. (1999), Voluntary Associations and Social Capital. Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, Atlanta, 2-5 september 1999.
- HOOGE, M. & A. DERKS (1997). Voluntary Associations and the Creation of Social Capital: The Involvement Effect of Participation. Paper presented at the ECPR Joint Sessions, Bern, Switzerland, February 27- March 4, 1997.
- INGLEHART, R. (1997), Its not Institutions or Culture: It's Institutions and Culture, Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, Washington, D.C.
- JACKMAN, R.W. & R.A. MILLER (1998), 'Social Capital and Politics', *Annual Review of Political Science*, 1, 47-73.
- JENCKS, C. & P. PETERSON (1991), *The Urban Underclass*. Washington, D.C.: Brookings Institution.
- JORDANA, J. (1999), 'Collective Action Theory and the Analysis of Social Capital', pp. 45-72 in VAN DEETH J. et al. (eds.), *Social Capital and European Democracy*. London: Routledge.
- KAASE, M. (1998), Interpersonal Trust, Political Trust and Non-Institutionalized Political Participation in Contemporary West European Democracies. Wissenschaftszentrum Berlin, Unpublished Paper.
- KAWACHI, I., B.P. KENNEDY, K. LOCHNER & D. PROTHROW-STITH (1997), 'Social Capital, Income Inequality, and Mortality', *American Journal of Public Health* 87, 1491-1498.
- KNACK, S. & P. KEEFER (1997), 'Does Social Capital have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation', *Quarterly Journal of Economics*, 1251-1288.
- KOHUT, A. (1997). *Trust and Civic Engagement in Metropolitan Philadelphia: A Case Study*. Washington, D.C.: Pew Center for the People and the Press.
- LADD, E.C. (1996), 'The data just do not show the erosion of America's Social Capital', *Public Perspective*, 7(1), 5-6.
- LAITIN, D.D. (1995), 'The Civic Culture at 30', *American Political Science Review*, 89, 168-173.
- LEMAN, N. (1996), 'Kicking in groups', *Atlantic Monthly*, 277, 22-26.
- LEVI, M. (1996), 'Social and Unsocial Capital: A Review Essay of Robert Putnam's Making Democracy Work', *Politics and Society*, 24, 45-55.

-
- LEVI, M. (1999), 'A State of Trust', in BRAITHWAITE, V. & LEVI, M. (eds.), *Trust and Governance*. New York: Russell Sage Foundation.
- LIN, N. (1999), 'Building a Network Theory of Social Capital', *Connections* (te verschijnen).
- LIPSET, S.M. & W. SCHNEIDER (1983), *The Confidence Gap*. New York: The Free Press.
- LOURY, G. C. (1977), 'A dynamic theory of racial income differences', in WALLACE, P. (ed.), *Women, Minorities, and Employment Discrimination*. Lexington, MA: Heath.
- MALONEY, W. (1999), 'Contracting out the Participation Function: Social Capital and Checkbook participation', pp. 108-199 in VAN DETH, J. ET AL. (eds.), *Social Capital and European Democracy*. London: Routledge.
- MALONEY, W. (te verschijnen), 'Social Capital and Urban Governance: Adding a More Contextualised 'Top-Down' Perspective', *Political Studies*.
- MARSHALL, M. (1998), Institutional Reform, Citizen Involvement and Social Capital: The Effects of Coproduction on Inner-City Schools and Communities. Paper presented at the Annual Meeting of the Midwest Political Science Association, Chicago, April 23-25 1998.
- MINKOFF, D. (1997), 'National Social Movements and Civil Society', *American Behavioral Scientist*, 40(6), 606-620.
- MISZTAL, B. (1995), *Trust in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- MOYSER, G. & G. PARRY (1997), 'Voluntary Associations and Democratic Participation in Britain', in VAN DETH, J. (ed.), *Private Groups and Public Life*. London: Routledge.
- MUTZ, D. & J. MONDAK (1998), Democracy at Work: Contributions of the Workplace Toward a Public Sphere. Paper presented at the Annual Meeting of the Midwest Political Science Association Meeting, Chicago, April 23-25 1998.
- NEWTON, K. (1997), 'Social Capital and Democracy', *American Behavioral Scientist*, 40(6), 575-586.
- NEWTON, K. (1999), 'Social and Political Trust in Established Democracies', pp. 169-187 in NORRIS, P. (ed.), *Critical Citizens*, Oxford: Oxford University Press.
- OLIVER, E. (te verschijnen), 'The Effects of Metropolitan Economic Segregation on Local Civic Participation', *American Journal of Political Science*.
- OLSEN, M. (1972), 'Social Participation and Voting Turnout', *American Sociological Review*, 37, 317-333.
- ORBELL, J. & R. DAWES (1991), 'A Cognitive Miser "Theory of Cooperators" Advantage', *American Political Science Review*, 85, 513-528.
- PAXTON, P. (1999), 'Is Social Capital Declining in the United States? A Multiple Indicator Assessment', *American Journal of Sociology*, 105(1), 88-127.
- POLLITT, K. (1996), 'For whom the ball rolls', *The Nation*, 262 (April 15) 9.
- PORTES, A. & P. LANDOLT (1996), 'The Downside of Social Capital', *American Prospect*, 26, 18-21.
- PORTES, A. (1998), 'Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology', *Annual Review of Sociology*, 24, 1-24.
- PUTNAM, R.D. (1993a), *Making Democracy Work*. Princeton: Princeton University Press.

-
- PUTNAM, R.D. (1993b), 'What Makes Democracy Work?', *National Civic Review*, Spring 1993.
- PUTNAM, R.D. (1995a), 'Bowling Alone: America's Declining Social Capital', *Journal of Democracy*, 6(1), 65-78.
- PUTNAM, R.D. (1995b), 'Tuning In, Tuning Out: The Strange Disappearance of Social Capital in America', *PS: Political Science and Politics*, 28(4), 664-683.
- PUTNAM, R.D. (1998), The Dynamics of Social Capital Formation, Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, Boston, 3-6 september 1998.
- PUTNAM, R.D. (te verschijnen), *Bowling Alone*. New York: Simon and Schuster.
- PUTNAM, R.D., S. YONISH & D. CAMPBELL (1999), Tuning In, Tuning Out Revisited. A Closer Look at the Causal Links between Television and Social Capital, Paper Presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, Atlanta, 2-5 september 1999.
- RENSHON, S. A. (1975), 'Personality and Family Dynamics in the Political Socialization Process', *American Journal of Political Science*, 19, 63-80.
- ROGERS, D., G. BULTENA & K. BARB (1975), 'Voluntary Associations Membership and Political Participation: an Exploration of the Mobilization Hypothesis', *Sociological Quarterly*, 16, 305-318.
- ROTHSTEIN, B. (1998), *Just Institutions Matter: The Moral and Political Logic of the Universal Welfare State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ROTHSTEIN, B. (1999a), Trust. Social Dilemmas, and Collective Memories: On the Rise and Decline of the Swedish Model. Presented at the Annual Meeting of the Midwest Political Science Association, April, Chicago.
- ROTHSTEIN, B. (1999b), 'Förtroende för andra och förtroende för politiska institutioner', in HOLMBERG, S. & L. WEIBULL (eds.), *En ljusande framtid?* SOM report, Göteborg Universitet.
- ROTHSTEIN, B. (te verschijnen), 'Social Capital and the Social Democratic State: The Swedish Model and Civil Society', in PUTNAM, R.D. (ed.), *The Decline of Social Capital? Political Culture as a Condition for Democracy*.
- ROTTER, J. B. (1971), 'Generalized Expectations for Interpersonal trust', *American Psychologist*, 26, 443-452.
- SCHNEIDER, M. et al. (1997), 'Institutional Arrangements and the Creation of Social Capital: The Effects of Public School Choice', *American Political Science Review*, 91, 82-93.
- SELIGSON, A.L. (te verschijnen), 'Civic Association and Democratic Participation in Central America: A Test of the Putnam Thesis', *Comparative Political Studies*.
- SIDES, J. (1999), It takes Two: The Reciprocal relationship between Social Capital and Democracy, Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, Atlanta, 2-5 September 1999.
- SKOCPOL, T. (1996), 'Unraveling from Above', *American Prospect*, 25, 20-25.
- SMITH, T. (1997), 'Factors Relating to Misanthropy in Contemporary American Society', *Social Science Research*, 26, 170-196.
- SMITH, E.S. (1999), Youth Voluntary Association Participation and Political Attitudes: A Quasi-Experimental Analysis. Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, Atlanta, 2-5 September 1999.

-
- STOLLE, D. (1998), 'Bowling Alone, Bowling Together: Group Characteristics, Membership and Social Capital', *Political Psychology*, 19(3), 497-526.
- STOLLE, D. (1999), Communities, Citizens and Local Government: A Comparison of Three Swedish Regions. Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, Atlanta, 2-5 September 1999.
- STOLLE, D. (te verschijnen), *Public Life, Community and Social Capital: A Comparative Study of Sweden, Germany and the United States*. Ph.D. dissertatie Princeton University, Princeton.
- STOLLE, D. & T. ROCHON (1998), 'Are All Associations Alike?', *American Behavioral Scientist*, 42(1), 47-65.
- STOLLE, D., & T. ROCHON (1999), 'The Myth of American Exceptionalism: A Three Nation Comparison of Associational Membership and Social Capital', pp. 192-209 in VAN DETH, J. ET AL. (eds.), *Social Capital and European Democracy*. London: Routledge.
- STOUFFER, S. A. (1963), *Communism, Conformity, and Civil Liberties*. Gloucester: Peter Smith.
- SULLIVAN, J.L., J. PIERESON & G.E. MARCUS (1982), *Political Tolerance and American Democracy*. Chicago: University of Chicago Press.
- SZTOMPKA, P. (1995), 'Vertrauen: Die fehlende Ressource in der Postkommunistischen Gesellschaft', in B. NEDELMANN (ed.), *Politische Institutionen im Wandel*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- TARROW, S. (1996), 'Making Social Science Work Across Space and Time: A Critical Reflection on Robert Putnam's Making Democracy Work', *American Political Science Review*, 90, 389-397.
- TOCQUEVILLE, ALEXIS DE [1835] (1961), *Democracy in America*. New York: Schocken Books.
- USLANER, E.M. (1999), 'Democracy and Social Capital', in WARREN, M. (ed.), *Democracy and Trust*. New York: Cambridge University Press.
- USLANER, E.M. (te verschijnen), The Moral Value of Trust. Unpublished manuscript, University of Maryland.
- VERBA, S. & N. NIE (1972), *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*. New York: Harper & Row.
- VERBA S., K. SCHLOZMAN & H. BRADY (1995), *Voice and Equality: Civic Volunteerism in American Politics*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- WILSON, J. & M. MUSICK (1997), 'Who Cares? Toward an Integrated Theory of Volunteer Work', *American Sociological Review*, 62, 694-713.
- WOOLCOCK, M. (1998), 'Social Capital and Economic Development: Towards a Theoretical Synthesis and Policy Framework', *Theory and Society*, 27, 151-208.
- WUTHNOW, R. (1997), The Role of Trust in Civic Renewal. Working Paper no. 1. The National Commission on Civic Renewal, University of Maryland.
- YAMAGISHI, T. & M. YAMAGISHI (1994), 'Trust and Commitment in the United States and Japan', *Motivation and Emotion*, 18, 129-166.
- YOGEV, A. & R. SHAPIRA (1990), 'Citizenship Socialization in National Voluntary Youth Organizations', in ICHILOV, O. (ed.), *Political Socialization, Citizenship Education and Democracy*. New York: Teachers College Press.

